

ΠΡΟΣ ΕΠΙΣΚΕΥΗΝ ΟΔΟΜΕΛΕΙΑΣ ΚΑΙ ΕΝΟΤΗΤΟΣ Η ΔΟΜΗΣΗ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΧΡΟΝΟΥ*

Εφόσον μελετούμε φαινόμενα που αφορούν ζητήματα έθνους, ζώντας ταυτόχρονα σε μια εποχή εθνοτήτων η οποία προσδιορίζει τόσο το περιεχόμενο, όσο και τον τρόπο οργάνωσης της κουλτούρας μας, είμαστε ταυτόχρονα υποκείμενα και αντικείμενα της παρατήρησής μας. Τα πράγματα επομένως μπορούμε να τα βλέπουμε από δύο πλευρές. Πρόκειται όμως για μια αναζήτηση μέσα από τον καθρέφτη όπου το αντικείμενο συνεχώς μας ξεφεύγει πίσω από το είδωλό μας¹. Η έννοια του έθνους έγινε μια βασική κατηγορία σκέψης η οποία ορίζει τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνομαστε την ίδια την ιστορία. Χαρτογραφεί ιστορικά το χώρο και σπονδυλώνει το χρόνο. Με τη σειρά της,

* Ο τίτλος, παράθεμα από τον Σπυρίδωνα Ζαμπέλιο (βλ. σημ. 16). Το δοκίμιο αυτό συνοψίζει συζητήσεις στην «Ομάδα Ιστοριογραφίας» και στα μεταπτυχιακά σεμινάρια του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών. Αντικείμενα έρευνας ήταν η πανεπιστημιακή διδασκαλία της ιστορίας (πρώτη καταγραφή: Βαγγέλης Καραμυωλάκης - Παναγιώτης Στάθης, *Έθνος και μαθήματα ιστορίας στη Φιλοσοφική σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, 1837-1911*, Αθήνα 1992), και η εξέλιξη της ελληνικής ιστοριογραφίας του 19ου αιώνα. Παράλληλα ερευνήθηκαν τα κατάλοιπα του Σπυρίδωνος Λάμπρου και μεταγράφηκε το ανέκδοτο, και σε ασυμπλήρωτη μορφή έργο του, *Αι ιστορικαί μελέται εν Ελλάδι κατά τον πρώτον αιώνα της Παλιγγενεσίας μετά προεισαγωγής περί των Ελληνικών ιστορημάτων επί τουρκοκρατίας*, (Το χφ. παρουσιάστηκε, μαζί με τις διαδοχικές φάσεις της έρευνας, στην *Ε.Μ.Ν.Ε.- Μνήμων*, και στα *Σεμινάρια της Ερμούπολης* το 1992). Τα μέλη του σεμιναρίου έχουν επεξεργαστεί ή βρίσκονται στο στάδιο επεξεργασίας θεμάτων που αφορούν τη νεοελληνική ιστοριογραφία.

1. Θυμίζω εδώ την καταληκτική παράγραφο από αδημοσίευτη ανακοίνωση της Έφης Γαζή για τον Σπυρίδωνα Λάμπρο: «Η σημειολογική ανάλυση θα μπορούσε ίσως ν' αναδείξει την αμοιβαία προβολή και λειτουργία των εννοιών (ιστορική επιστήμη) και (πατριδα) στο λόγο του Σπυρίδωνα Λάμπρου όσο και την εκβολή της μίας στην άλλη. Το εγχείρημα είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον αλλά όχι του παρόντος, μπορεί όμως να ειπωθεί εν κατακλείδι ότι στο δικό του εννοιολογικό πλαίσιο τα συγκεκριμένα λεκτικά σχήματα λειτουργούν ως αντιδιαστέλλοντα κάτοπτρα. Το ένα αντανακλάται στο άλλο τόσο ως οντότητα όσο και ως φορέας μιας πραγματικότητας που εμπεριέχει. Η διαδικασία είναι πολύπλοκη, είναι και ενδιαφέρουσα. Σε τελευταία ανάλυση όμως είναι και στατική: κυρίως επειδή τα στοιχεία της εξωτερικής πραγματικότητας που προβάλλονται στην επιφάνεια των κατόπτρων δεν μπορούν να διεκρινθούν όσο το ένα δεν απεξαρτάται από τη θέση του άλλου».

η γραφή της ιστορίας αναπτύχθηκε, τόσο από την άποψη του εννοιολογικού της υποστρώματος όσο και της θέσμισής της, ως εθνική ιστοριογραφία². Είναι η παράδοση εντός της οποίας ερευνούμε και γράφουμε.

Οι θεωρίες για την ανάδειξη του έθνους μπορούν να υπαχθούν σε δύο κατηγορίες. Η πρώτη αφορά τις θεωρίες εθνικής αφύπνισης: το έθνος, μια υπαρκτή οντότητα, αφυπνίζεται και, κάτω από ιδιαίτερους όρους, αποκτά ενεργητικό ιστορικό ρόλο. Το έθνος αντιμετωπίζεται ως μια κοινότητα κουλτούρας και ιστορίας. Η δεύτερη κατηγορία αφορά τις θεωρίες της παραγωγής του έθνους: το έθνος συγκροτείται μέσω από την εθνική ιδεολογία και τους θεσμούς της πολιτικής κοινωνίας.

Οι θεωρίες της πρώτης κατηγορίας αποτελούν και οι ίδιες μέρος της εθνικής ιδεολογίας, ιδιαίτερα κατά τη ρωμαντική και ιστορικιστική της φάση. Έρεισμά τους ήταν κυρίως η γερμανική ιστορική σχολή. Αφορούν τον τρόπο που το έθνος αντιλαμβάνεται τον εαυτό του και, στη συνέχεια, τον εκλογικεύουν. Αλλά το έθνος δεν αποτελείται από πολλές κοινωνικές ομάδες και στρώματα με διαφορετικές πολιτισμικές παραδόσεις και αντιληπτικότητες; Ακριβέστερη διατύπωση θα ήταν: ο τρόπος που η κυρίαρχη μέσω στην εθνική κουλτούρα άποψη βλέπει το έθνος. Η διατύπωση αυτή μας επιτρέπει να διακρίνουμε τους φορείς της εθνοποιητικής κουλτούρας και συνακόλουθα την κεντρική λειτουργία που αποκτούν οι ιστορικοί και η συγγραφή ιστορίας στη δημιουργία του εθνικού κράτους και της ιδεολογίας του κατά τον 19ο αιώνα.

Η δεύτερη κατηγορία θεωριών συνεχίζει την γαλλική παράδοση που αντιλαμβάνεται το έθνος μέσω του αισθήματος του «συνανήκειν». Αν και επικοινωνεί με τις θεωρίες της πρώτης κατηγορίας, μέσω της αναδρομικής προβολής του «συνανήκειν» σε απώτερα παρελθόντα, ωστόσο το ρεύμα αυτό σκέψης, στις μεταγενέστερες φάσεις του, εμπλουτίστηκε από τις μεταπολεμικές θεωρίες για την ιδεολογία και τη συγκρότηση ταυτοτήτων στο πεδίο των θεσμοθετημένων λόγων και αποτελεί την κοινή βάση των επικρατέστερων θεωριών για το έθνος στην διεθνή ακαδημαϊκή κοινότητα. Η θεωρητική αντιπαράθεση των δύο οπτικών, εξαιτίας των σημασιολογικών μετατοπίσεων, δύσκολα μπορεί να γίνει στο ίδιο επίπεδο και με όμοιους όρους. Σύμφωνα με τον Benedict Anderson, «η αντικειμενική νεωτερικότητα των εθνών στα μάτια των ιστορικών, αντιπαράτίθεται στην υποκειμενική αρχαιότητα στα μάτια των εθνικιστών»³. Περιγράφοντας τις θεωρίες αυτές, έχουμε ήδη διαβεί τον καθρέφτη.

2. James Sheehan, «What is German History? Reflections on the Role of the "Nation" in German History and Historiography» *Journal of Modern History*, τ. 53 (1981), σ. 1-23. Αντικείμενο η διάσταση του χώρου, ενώ στο παρόν άρθρο αντικείμενο είναι η διάσταση του χρόνου.

3. Benedict Anderson, *Imagined Communities*, Λονδίνο, Verso, 1989, σ. 14.

Μετατοπιστήκαμε δηλαδή στο εξηγητικό πρότυπο της δεύτερης κατηγορίας θεωριών. Επομένως μπορούμε να εντάξουμε τις θεωρίες της εθνικής αφύπνισης στα στοιχεία της συγκρότησης του έθνους. Αυτές οι θεωρίες, στο βαθμό που αυτοενορακώνονται σε ιδεολογικά σχήματα και αποκτούν διαστάσεις στο χώρο και στο χρόνο, στην κουλτούρα και στους θεσμούς, δεν περιγράφουν απλώς μια διαδικασία παραγωγής, αλλά παράγουν το ίδιο το αποτέλεσμα τους που δεν είναι τίποτε λιγότερο από το έθνος. Αποτελούν το είδωλο μέσα από το οποίο το έθνος αντιλαμβάνεται τον εαυτό του. Παρεμβαίνουν επομένως στον αναπροσδιορισμό και στο σχηματισμό ταυτοτήτων. Από την πλευρά του ο ιστορικός βρίσκεται εγκλωβισμένος στον τρόπο που η ιστορική κουλτούρα, στην οποία ανήκει, αντιλαμβάνεται το έθνος. Άλλωστε κάθε έθνος αναπτύσσει ένα μοντέλο ιστοριογραφίας. Καθήκον επομένως του ιστορικού είναι να βγει έξω από τον κύκλο που εξηγεί την εθνική ανάπτυξη μέσω αυτού του μοντέλου που δείχνει ένα τρόπο εθνικής ανάπτυξης. Να δει την εθνική ιστορία ως μία εκδοχή, όχι τη μοναδική, της αντίληψης του ιστορικού παρελθόντος, της ιστορίας⁴.

Ας προσθέσουμε τώρα άλλη μία παράμετρο.

Η εθνική ταυτότητα έχει κυρίως χρονική δομή και επιβάλλει μιαν αναδιάθροση της αντίληψης του χρόνου. Η αντίληψη αυτή οργανώνεται ως αφήγηση και αφηγείσθαι. Παίρνει τη μορφή της εθνικής ιστορίας με τη χρησιμοποίηση ως οργανωτικής κατηγορίας της έννοιας του έθνους. Μέσω της αφήγησης του έθνους, ταυτίζει το άτομο με τη συλλογικότητα και προσωποποιεί το έθνος, εμπειδώνει τις ταυτίσεις αυτές στους θεσμούς και στα πεδία παραγωγής συμβόλων, εμποτίζει, αποκαθαίρει και συνενώνει τις διάφορες παραδόσεις, σχηματίζοντας την εθνική κουλτούρα. Τη σχέση αυτή ανάμεσα στην εθνική ταυτότητα και στη δόμηση του εθνικού χρόνου μπορούμε να τη διαβάσουμε και αντίστροφα. Η κατάρτιση της αφήγησης αναδιατάσσει την εμπειρία του χρόνου, της προσδίδει νόημα και αναδεικνύει το έθνος σε ενεργό παράγοντα του ιστορικού γίνεσθαι, αποδίδοντάς του μιαν αφηγηματική ταυτότητα⁵. Με την

4. Οι θεωρίες για την ανάδειξη του έθνους: Antony Smith, *Theories of Nationalism*, Λονδίνο 1983. Για τη δεύτερη κατηγορία θεωριών, σύμφωνα με τις οποίες η εθνικιστική ιδεολογία προηγείται και παράγει το έθνος βλ. κυρίως Ernest Gellner, *Έθνη και εθνικισμός*, μεταφρ. Δώρα Λαφαζάνη, Αθήνα 1992, και Παντελής Λέκκας, *Η εθνικιστική ιδεολογία. Πέντε εισηγήσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, Αθήνα, ΕΜΝΕ-Μνήμων, 1992, όπου και εκτενής βιβλιογραφική διαπραγμάτευση. Για την αντιμετώπιση του εθνικού φαινομένου στην ιστορική, ανθρωπολογική και κοινωνιολογική σκέψη, Gerard Noiriel, «La question nationale comme objet de l'histoire sociale», *Génèses*, 4 (Μάιος 1991) σ. 72-94. Για τα προβλήματα στη συγκριτική αντιμετώπιση της εθνικής ιστορίας: Orest Ranum (εκδ.) *National Consciousness, History and Political Culture in Early Modern Europe*, Βαλτιμόρη, John Hopkins University Press, 1975.

5. Paul Ricoeur, *Time and Narrative*, Σικάγο, The University of Chicago Press,

έννοια αυτή η εθνική ιστοριογραφία συνιστά το απομνημονευμένο παρελθόν το οποίο ενεργοποιείται διά μέσου της παρούσας δράσης που σκοπεύει σ' ένα προσδοκώμενο μέλλον. Αποτελεί επομένως συστατικό και διαρκές παρόν στοιχείο του έθνους· την ενεργό μνήμη του. Αλλά η μνήμη, από τη στιγμή που ενεργοποιείται ως αφήγηση, δεν μπορεί να ανεχθεί κενά. Επομένως μια εθνική αφήγηση δεν μπορεί να υπάρξει με χρονικά ασυνεχή. Το πρόβλημα της «συνέχειας» αποκτά κεντρική θέση στη συγκρότηση της εθνικής ιστορίας. Αποτελεί εσωτερικό στοιχείο συνοχής και όχι απλώς απάντηση σε εξωτερικές προκλήσεις⁶.

Η κάλυψη των χρονικών ασυνεχών απαιτεί διαδοχικές ενσωματώσεις του παρελθόντος. Από την άποψη της εθνικής ιστορίας οι διαδοχικές αυτές ενσωματώσεις φαίνονται ως επανεγκολπώσεις στην εθνική συνείδηση αγνοημένου ιστορικού χρόνου. Η ασυμβατότητα, ή η ασυμμετρία των δύο προσεγγίσεων, των θεωριών δηλαδή της αφύπνισης και των θεωριών της παραγωγής, δημιουργεί δυσκολίες στην διατύπωση όρων που να περιγράφουν κοινά στοιχεία μελέτης και παρατήρησης. Επιβάλλουν επομένως μια διπλή ανάγνωση: εντός και εκτός του κατόπτρου ή μάλλον και στα δύο θεωρητικά κάτοπτρα.

Ας εξετάσουμε αναλυτικότερα αυτή τη διαδικασία της χρονικής ενσωμάτωσης. Τα στοιχεία με τα οποία κατασκευάζεται μια εθνική ταυτότητα έχουν διαφορετικές χρονικές αναφορές οι οποίες υπακούουν σε διαφορετικές λογικές ιστορικής περιδίκευσης. Α.χ. πώς θα συνταιριαστεί ο κυκλικός χρόνος της αρχαιότητας, με τον εσχατολογικό χρόνο του χριστιανισμού; Πώς θα γεφυρωθεί η διάκριση σε «ιερά» και «κοσμική» ιστορία; πώς θα ξεχωριστεί η πραγματιστική από τη μεταφυσική θεώρηση των πραγμάτων; πώς από την αντίληψη της ιστορίας ως διαδοχής των «τεσσάρων αυτοκρατοριών» θα περάσουμε στη σύλληψη ενός μέλλοντος οργανωμένου σε εθνικά κράτη⁷; Το πρόβλημα του συν-

τ. Α' 1983, ιδιαίτερα σ. 52-87. Για τη σχέση αφήγησης-χρονικότητας-ταυτότητας ο Ricoeur σχολιάζει πως είναι η αναζήτηση της ταυτότητας που εξασφαλίζει τη συνέχεια ανάμεσα στην εν δυνάμει και στην πραγματική ιστορία (σ. 74). Περδύκεται για την κοινωνικοϊστορική δυναμική αυτής της διαδικασίας.

6. Στην ελληνική ιστοριογραφία, επειδή η ενότητα της ελληνικής ιστορίας θεωρήθηκε κυρίως οντολογικά και αντικειμενιστικά, τονίστηκε κυρίως η πρόκληση του Fallmerayer, ως η αιτία που υποκίνησε την απόδειξή της. Γιώργος Βελουδής, *Ο Jacob Philip Fallmerayer και η γένεση του ελληνικού ιστορισμού*, Αθήνα 1982, αλλά και Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφοτισμός*, Αθήνα 1977, σ. 388.

7. Χαρακτηριστική η δομή της *Ιεροκοσμικής Ιστορίας*, έργου με επανεκδόσεις κατά τον 17ο και 18ο αιώνα. Μ. Μανούσκακας, «Η επιτομή της Ιεροκοσμικής Ιστορίας του Νεκταρίου Ιεροσολύμων και αι πηγαί αυτής», *Κρητικά Χρονικά*, Α' (1947) 291-332. Για τη δομή του χρόνου στις χρονογραφίες, πρωτότυπες και ουσιαστικές παρατηρήσεις: Έφη Γαζή, «Χρονικά και χρονογραφίες: νοητικές αναπαραστάσεις της "δημόδους" ιστοριογραφίας», στο *Ιστορικός χρόνος: Φιλοσοφικές συνιστώσες και ιστορική γραφή* (ανέκδοτη μεταπτυχιακή εργασία) Αθήνα 1992, σ. 30-41.

ταιριάσματος αφορά όχι το συνδυασμό, αλλά την υπαγωγή των πολλαπλών αντιλήψεων του χρόνου σε μια ενιαία αντίληψη, η οποία χαρακτηρίζει ένα πεδίο ιστορικής εμπειρίας όπως είναι αυτό στο οποίο ανήκει η δημιουργία εθνών. Δηλαδή αφορά την προσαρμογή των πολλαπλών αντιλήψεων του χρόνου στη νεωτερική αντίληψη της δομής του χρόνου. Επομένως η ομογενοποίηση του τρόπου με τον οποίο οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται τον χρόνο, προηγείται και αποτελεί προϋπόθεση της συμπλήρωσης του ιστορικού χρόνου, της εγκόλπωσης δηλαδή των χρονικών περιόδων σε ένα ενιαίο σχήμα⁸.

Η διαδικασία αυτή παίρνει προπαντός τη μορφή της ιστορικής γραφής, περιλαμβανομένης και της φιλοσοφίας της ιστορίας. Αλλά και από τη στιγμή της αποδοχής μιας κοινής αντίληψης, η εγκόλπωση του ιστορικού χρόνου στην εθνική αφήγηση δεν γίνεται με ενιαίο τρόπο και αμέσως, αλλά σταδιακά και μέσα από δισταγμούς, παλινδρομήσεις, αντιφάσεις και προπαντός ασάφειες. Και αυτό, γιατί δεν πρόκειται για επανεγκόλπωση ενός τμήματος της ιστορικής εμπειρίας, αλλά για την κατασκευή στο παρόν ενός λόγου ο οποίος παράγει το παρελθόν και το μετατρέπει σε εθνικό χρόνο. Πρόκειται για διαδικασία παραγωγής του εθνικού χρόνου. Σύμφωνα με τον Paul Ricoeur, η ιστορία όπως εξιστορείται παίρνει τη θέση της ιστορίας όπως συλλογικά βιώθηκε. Δημιουργείται δηλαδή ο καταστατικός μύθος του έθνους.

Το ελληνικό παράδειγμα. Εν αρχή λοιπόν η Ελλάς αναβιώνει, ως μυθικός Φοίνιξ, αφού υπέπεσε διαδοχικά στην κυριαρχία των Μακεδόνων, των Ρωμαίων, των Βυζαντινών, των Τούρκων⁹. Η αρχική εγκόλπωση επομένως αφορά τον

8. Reinhart Kosellek, *Futures Past: On the Semantics of Historical Time*, Massachusetts, MIT Press, 1985. Επίσης, Heinz D. Kittsteiner, «Reflections on the construction of historical time in Karl Marx» *History and Memory*, τ. 3, αρ. 2 (1991), σ. 45-86. Η ενιαιοποίηση της κοινής αντίληψης για τη δομή του χρόνου έχει τα χαρακτηριστικά διαδικασίας. Είναι δυνατόν δηλαδή συγχρονικά να συνυπάρχουν πολλαπλές υποκειμενικές αισθήσεις χρόνου. Αναφορικά με τα καθ' ημάς: Σπύρος Ασδραχάς «Η διπλή παράδοση» I και II, *Καθημερινή*, 1 και 8 Δεκεμβρίου 1992 και το «Ποθούμενο» I και II, *Καθημερινή*, 30 Μαρτίου και 4 Απριλίου 1993. Διαβάζοντας την προβληματική αυτή, με όρους του Ricoeur, θα πρέπει να διακρίνουμε ανάμεσα σε μια πρώτη φάση, η οποία ανταποκρίνεται στην *Μίμηση 1*, (στις χρονικές πλευρές της προ-κατανόησης, ό.π., σ. 59-64) και είναι προϋπόθεση μιας δεύτερης φάσης, στην οποία αφορά κυρίως η παρούσα μελέτη. Η φάση αυτή ανταποκρίνεται στη *Μίμηση 2*. Με αυτή την έννοια η ομοιογενοποίηση του πεδίου του χρόνου προηγείται της συμπλήρωσής του. Τέλος, η στιγμή κατά την οποία η ιστορία όπως εξιστορείται παίρνει τη θέση της ιστορίας όπως συλλογικά βιώθηκε, αφορά τη *Μίμηση 3*. Εδώ μπορεί να αντιμετωπισθεί το ερώτημα για το σώμα της αφήγησης. Από τα κείμενα των ιστορικών μεταθέτουμε την προσοχή μας στην λειτουργία τους αναφορικά με την πρόσληψή τους, στην μετατροπή τους σε στοιχείο μαθημένης εμπειρίας.

9. Περιληπτική απόδοση φράσης του Κωνσταντίνου Σχινά, πρώτου Πρύτανη και καθηγητή ιστορίας στο Πανεπιστήμιο, στο λόγο των εγκαινίων. Κ. Θ. Δημαράς, *Εν Αθήναις*

χρόνο της Αρχαιότητας. Πρόκειται για μια αναγωγή η οποία σταθεροποιήθηκε, όπως μας έδειξε ο Κ. Θ. Δημαράς, στα χρόνια του ελληνικού Διαφωτισμού, μια πεντηκονταετία δηλαδή πριν από την Επανάσταση, όχι χωρίς διαφωνίες και επιφυλάξεις. Αρκεί να παραπέμψει κανείς στη διαφοροποίηση, που διατύπωσε ο Καταρτζής, ανάμεσα στην ταύτιση και στην καταγωγή του έθνους, καθώς και στις συζητήσεις για το εθνικό όνομα και τη γλώσσα, της ίδιας εποχής¹⁰. Η εκδοχή που επικράτησε είχε τα ισχυρότερα ερείσματα, τα οποία άλλωστε δεν επέτρεψαν να διατυπωθεί ολοκληρωμένα η πρόταση που προερχόταν από τη μεταβυζαντινή-εκκλησιαστική παράδοση. Όχι γιατί η τελευταία δεν είχε προσαρμοστεί στο πνεύμα των καιρών. Όπως αποδεικνύει το έργο του Καταρτζή, και οι δύο παραδόσεις, η μεταβυζαντινή και η νεοελληνική, διαπλέκονται με τον Διαφωτισμό και φέρουν αμφότερες στοιχεία εκσυγχρονισμού¹¹. Αλλά σε αντίθεση με τα περισσότερα νεοελληνικά έθνη που αναγκάστηκαν να κατασκευάσουν εξ' ιδίων την εικόνα της ιστορίας τους, ο μύθος της κλασικής Ελλάδας δεν ήταν εγγύριος. Ανήκε στην Ευρώπη της Αναγέννησης και ανανεωνόταν σε όλα τα μεγάλα πνευματικά ρεύματα, αποκτώντας βέβαια διαφορετικά συμφραζόμενα, ως τον κλασικισμό και το ρωμαντισμό. Αποτελούσε παράδειγμα κάθε τύπου αναβίωσης που θα επιχειρούνταν έκτοτε. Δεν απαιτούσε κατασκευή, αλλά υιοθέτηση¹². Μια άλλη σημαντική παράμετρος, που τείνει να μας διαφεύγει, είναι ότι η αναβίωση της Αρχαιότητας δεν είχε μόνο στόχο τη νομιμοποίηση της γενεαλογίας. Η Αρχαιότητα προβλήθηκε επίσης ως το παραδειγματικό

τη 3 Μαΐου 1837, Αθήνα 1987, σ. 31. Πρόκειται βεβαίως για κοινό ιστοριογραφικό τόπο, τόσο στο λόγο του ελληνικού Διαφωτισμού, όσο και στην εικόνα που παράγεται στη Δυτική Ευρώπη για τη νεότερη Ελλάδα. Βλ. επίσης Έλλη Σκοπετέα, *Το «Πρότεπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα*, Αθήνα 1988, σ. 173 για τον συμβολικό Φοίνικα, σ. 207-208.

10. Δημήτριος Καταρτζής, *Δοκίμια*, Αθήνα, 1974, σ. 51 και 18: του ίδιου *Ευρισκόμμενα*, Αθήνα 1970, σ. 318. Οι συζητήσεις για τη μορφή της γλώσσας καθώς και για το εθνικό όνομα (Γραικοί, Ρωμαίοι ή Έλληνες:), αφορούσαν το σχήμα της ιστορίας που θα συνέχιζε την εθνική ταυτότητα. Αποτελούσαν συζητήσεις καταστατικές του έθνους, πάνω στη βάση μιας κοινής συναίσθησης συνανήκων: «Ὀντας λοιπόν κ' εμεῖς οπωσούν ένα έθνος, κ' έχοντας πατρίδα φίλον έδαφος, πρέπει νά 'χουμε οικείαις ιδέες που μας τεριάζουν» (Καταρτζής, *Δοκίμια*, ό.π., σ. 46). Επίσης, Paschalis Kitromilidis, «"Imagined Communities" and the Origins of the National Question in the Balkans», στο Martin Blinkhorn και Thanos Veremis (επιμ.), *Modern Greece: Nationalism and Nationality*, Αθήνα, SAGE-ELIAMEP, 1990, σ. 23-66.

11. Η διάκριση των δύο παραδόσεων: Διονύσιος Ζακυθηνός, *Η Τουρκοκρατία. Εισαγωγή εις την Νεωτέραν Ιστορίαν του Ελληνισμού*, Αθήνα 1957.

12. W. K. Ferguson, *The Renaissance in Historical Thought*, Cambridge Mass., 1948· F. Gilbert, *Machiavelli and Guicciardini*, Princeton 1965· D. Kelley, *Foundations of Modern Historical Scholarship (Language, Law and History in the French Renaissance)*, Νέα Υόρκη 1970 και Peter Burke, *The Renaissance Sense of the Past*, Νέα Υόρκη 1970.

πρότυπο οργάνωσης της νεωτερικής κοινωνίας¹³. Αυτού του τύπου η παραδειγματική-νομοθετική λειτουργία του αρχαίου κόσμου δεν περιορίστηκε μόνο στην ανέγερση της ελληνικής πολιτείας. Πρόκειται για μια διαπολιτισμική παράδοση: «αυτός ο τεράστιος οργανωτικός ρόλος του αλλότριου κόσμου, τον συνενώνει, στα βάθη της ιστορικής συνείδησης, με την ιδέα του κύρους, της εξουσίας, της ιερότητας, της αλήθειας, και υπαγορεύει ώστε οι έννοιες για τον κόσμο να είναι προπαντός προσανατολισμένες προς τον αρχαίο, προς τον αλλότριο κόσμο»¹⁴. Με αυτή την έννοια, κάθε μεγάλη αλλαγή στην κουλτούρα, ως το ρωμαντισμό, εμφανίζεται με τα χαρακτηριστικά αναβίωσης. Ο εθνικισμός πράγματι μπορεί να περιγραφεί ως «ο μύθος της ιστορικής ανανέωσης»¹⁵. Η αρχική εγκόλπωση επομένως αφορά όχι απλώς μια πρόσκτηση κατηγορήματος, αλλά τη σύσταση του υποκειμένου.

Το αρχικό παρόν-παρελθόν αποτελείται από δύο πόλους: Την εθνική παλιγγενεσία (την Επανάσταση του 1821, τη συγκρότηση ελληνικής πολιτείας) και την Αρχαιότητα. Αλλά ο μύθος του αναγεννωμένου Φοίνικος ήταν πολύ αδύναμος για να υποβχστάσει μια εθνική ιδεολογία, προπαντός γιατί περιέκλειε ένα τεράστιο κενό χρόνου. Εξάλλου απέκλειε μια πολύ σημαντική περιοχή παρούσας εμπειρίας όπως η θρησκευτική. Η συνείδηση του κενού γίνεται αισθητή. Την εκφράζει, με αγωνία, είκοσι χρόνια μετά την συγκρότηση του νέου κράτους ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος: «δυνάμεθα να ελπίσωμεν ότι θέλουσί ποτε συναρμολογηθή αι διασπαρμέναι και διερρηγμέναι σελίδες της πατρώας βίβλου, προς επισκευήν ολομελείας και ενότητας»¹⁶. Εβδομήντα χρόνια αργότερα, ο Σπυρίδων Λάμπρος, επισκοπώντας την ιστοριογραφική παραγωγή της πρώτης εκατονταετίας της ανεξαρτησίας, διαπιστώνει πως «Η αντίληψις της ελληνικής ιστορίας ως ενιαίας, αποτελούσης (δια των αιώνων) το σύνολον των τυχών ενός και του αυτού λαού, διατηρήσαντος την εθνικήν αυτού υπόστασιν και συνείδησιν δια των αιώνων, ήργησε πολύ να λάβη ζωήν» και αναρωτιέται για την

13. R. R. Bolgar, *The Classical Heritage and its Beneficiaries*, Cambridge, Cambridge University Press, 1973. Χαρακτήρα παραδειγματικό, έχει ένα από τα σημαντικότερα κείμενα στις απαρχές της νεοελληνικής ιστοριογραφίας, του Γεωργίου Κωζάκη Τυπάλλου, *Φιλοσοφικόν δοκίμιον περί της προόδου και της πτώσεως της παλαιάς Ελλάδος*, Αθήνα 1839.

14. V. N. Volossinov, *Marxism and the Philosophy of Language*, Νέα Υόρκη, Seminar Press, 1973, μέρος Β' σ. 75. Ο σ. αναφέρεται στην παραδειγματική λειτουργία της Ρώμης και του Χριστιανισμού για τους βαρβάρους, του Βυζαντίου και των Βαράγγων για τους Σλάβους, κ.ο.κ. Υποστηρίζει ότι οι λειτουργίες αυτές εκφράζονται επίσης στην υιοθέτηση/κατασκευή αρχαϊοπρεπών γλωσσικών ιδιωμάτων και στη θεσμική εγκαθίδρυση της φιλολογίας και του φιολόγου ως αποκωδικοποιού τους.

15. Smith, ό.π., σ. 22.

16. Σπυρίδων Ζαμπέλιος, *Άσματα δημοτικά της Ελλάδος*, Κέρκυρα 1852, σ. 16.

ιστορία της κατασκευής του σχήματος της ελληνικής ιστορίας¹⁷. Αλλά σε τί συνίστατο το κενό, τα χρονικά ασυνεχή; Με μεγαλύτερη συχνότητα εμφανίζεται ως κοινός παρονομαστής η έλλειψη πολιτικής κυριαρχίας και εθνικού αισθήματος¹⁸.

Ακολουθεί επομένως μια πορεία κατά την οποία εγκολπώνονται διαδοχικά οι ιστορικές περιόδους των Μακεδόνων και η ελληνιστική, η βυζαντινή, της λατινοκρατίας και τέλος της τουρκοκρατίας. Τους αποδίδονται δηλαδή χαρακτηριστικά που αναδεικνύουν μαζί ή εναλλακτικά, την εθνική πολιτική κυριαρχία και το εθνικό αίσθημα. Τα ζητούμενα ανακεφαλαιώνονται, συνοπτικά, το 1872 από τον Πέτρο Βράιλα Αρμένη:

«Προκειμένου δε περί του ιστορικού βίου της Ελλάδος, ήτοι περί της αποστολής του ελληνισμού, ανάγκη να εξετάσωμεν πώς σχετίζεται η Ελλάς προς τον προηγθέντα αυτής ανατολικόν κόσμον, τί υπήρξεν αυτή καθ' εαυτήν, ποίαν εξήσκησεν επιρροήν επί του Ρωμαϊκού κόσμου, εις ποίαν σχέσιν ευρίσκειται προς τον Χριστιανισμόν, τί απέγινε κατά τον μεσαιώνα, κατά τί συμμετέσχε της εν τω ΙΕ' αιώني αναγεννήσεως, πώς συνεργεί ο ελληνισμός εις το σύγχρονον πολιτισμόν, πώς και διατί υποδουλωθείσα διετηρήθη η Ελλάς μέχρι των καθ' ημάς χρόνων, πώς ανέζησε, και ποίον έχει την σήμερον προορισμόν»¹⁹.

Μέσα από το κέλυφος όπου η ιστορία ταυτίζεται με την αποστολή του έθνους και επομένως είναι η Θεία Πρόνοια που την εννοηματοώνει, η χρονική ενσωμάτωση, αφορά και την αποσαφήνιση των σχέσεων του έθνους με τον περιβάλλοντα κόσμο. Την εθνική δηλαδή ανάγνωση της παγκόσμιας ιστορίας. Μιας παγκόσμιας ιστορίας όμως η οποία αφηγείται τη μετατόπιση του κέντρου της προς τον δυτικό ευρωπαϊκό πολιτισμό στον οποίο αναγνωρίζει την κορυφή της. Πρόκειται για μια ανάγνωση η οποία στηρίζεται σε ένα υπόστρωμα ευρωπαϊκοκεντρικής αφήγησης της παγκόσμιας ιστορίας. Εδώ τίθενται οι βάσεις μιας διαλεκτικής ανάγνωσης στην ευρωπαϊκή ιστοριογραφία και στην εθνική ιστο-

17. Σπυρίδων Λάμπρος, *χφ. Οι ιστορικοί μελέται εν Ελλάδι...*, κεφ. Ζ', σ. 1 και 2.

18. Ο Ν. Σαρίπολος, (*Λόγος εκφωνηθείς την 21 Οκτωβρίου 1848 κατά την έναρξιν διδασκαλίας των αρχαίων ελληνικών πολιτευμάτων*, Αθήνα 1848, σ. 24), για το χρονικό διάστημα από τη μέγλη της Χαϊρωνείας έως την επιγή της ελληνικής ανεξαρτησίας, προτιμά να αποστρέψει «τους οφθαλμούς του αναμέσον χάσματος». Ο Στ. Κουμανούδης, (*Λόγος εκφωνηθείς τη 20 Μαΐου 1853 κατά την επέτειον εορτήν της ιδρύσεως του Πανεπιστημίου 'Οθωνος*, Αθήνα 1853), γράφει ότι «καθ' όλον τον μέσον αιώνα, (...) αίσθησις πολιτικής υπάρξεως έλειπεν εν τω λαώ ή εκοιμάτο ύπνον βαθύ». Οι επίσημοι λόγοι αποτελούν συνήθως την κωδικοποιημένη μορφή, την προσφερόμενη στην πρόσληψη πλειοπλάτων αφηγήσεων. Ωστόσο, οι μεταφορές με τις οποίες περιγράφεται το χρονικό ασυνεχές χρειάζονται να ερευνηθούν διεξοδικότερα.

19. Πέτρος Βράιλας Αρμένης, *Περί της ιστορικής αποστολής του Ελληνισμού*, Κέρκυρα 1872, σ. 4.

ριογραφία. Αναζητείται δηλαδή αφενός η αυτονόμηση του τρόπου με τον οποίο διαβάζεται η εθνική ιστορία από την ευρωπαϊοκεντρική οπτική της (ή από αυτό που θεωρείται περιεκτικά ως δυτική ευρωπαϊκή ανάγνωση). Αφετέρου η εθνική ιστορία αξιολογείται μέσω της συμβολής της στην ευρωπαϊκή ιστορία, στην ιστορία δηλαδή του δυτικού πολιτισμού.

Η ένταξη στην εθνική αφήγηση των χρονικών περιόδων που θα αποτελέσουν το σχήμα της εθνικής ιστορίας, γίνεται σταδιακά και όχι χωρίς αντιρρήσεις ή δισταγμούς, οι οποίες ποικίλλουν τόσο ως προς την περίοδο που αφορούν, όσο και ως προς τη στιγμή κατά την οποία ενσωματώνονται. Οφείλουμε δηλαδή να υπολογίζουμε τη χρονικότητα της χρονικής ενσωμάτωσης η οποία, με τη σειρά της, κάθε φορά μας παραπέμπει στη διαλεκτική ανάμεσα στην εθνική (ελληνική) και στη διεθνή (δυτικοευρωπαϊκή) ιστοριογραφία.

Παράδειγμα: Η διεθνής συζήτηση στις πρώτες δεκαετίες του περασμένου αιώνα διευκόλυνε την ένταξη της μακεδονικής και της ελληνιστικής περιόδου. Στα πλαίσια αυτής της συζήτησης, η επανεκτίμηση και η έρευνα της ελληνιστικής περιόδου, αφορούσε αφενός την ανάδειξη του ελληνισμού (με το νόημα που του αποδιδόταν κατά την εποχή αυτή, των πολιτισμικών του διαστάσεων) ως προϋπόθεση του χριστιανισμού, και αφετέρου την ανάδειξη του αυτοκρατορικού ιδεώδους από τον γερμανικό ιστορικισμό, κυρίως μέσα από το έργο του Johann Gustav Droysen (α' εκδ. 1833-1843, β' εκδ. 1877-1878)²⁰. Η καταδίκη όμως του Βυζαντίου από τον Βολταίρο, τον Γίββωνα και τον Χέγκελ, η αρνητική αξιολόγηση δηλαδή που βαθμιαία διχομορφώθηκε στην ευρωπαϊκή ιστοριογραφία και στον πολιτισμικό της περίγυρο, βάραινε πάνω στην ένταξη της βυζαντινής ιστορίας. Εξάλλου, από τη στιγμή που η έννοια του «ελληνισμού» ως πολιτισμικής κατασκευής του δυτικού πολιτισμού, βρήκε την εδαφική της ανταπόκριση στην «αναβίωση» της μοντέρνας Ελλάδας, η απαξίωση του Βυζαντίου, όπως και των άλλων ενδιάμεσων περιόδων ανάμεσα στην κλασική εποχή και στην Επανάσταση ήταν λογικά αναπόφευκτη. Για να καλυφθεί η διαφορά ανάμεσα στο ιδεώδες της κλασικής Ελλάδας και στην πραγματικότητα της νέας Ελλάδας, χρειαζόταν η έννοια της παραφθοράς, της έκπτωσης, του εκφυλισμού. Η έννοια της «αναβίωσης» αυτή καθεαυτή, περιείχε το ασυνεχές²¹.

20. Για την κατασκευή της έννοιας του ελληνισμού: Arnaldo Momigliano, «J. G. Droysen tra Greci ed Ebrei», στο *Tra Storia e Storicismo*, Pisa 1985, σ. 211-235, Luciano Camfora, *Ελληνισμός, Εομηρεία της αλεξανδρινής εποχής*, μτφρ. Σπ. Μαρκέτος, Αθήνα 1992. Επίσης για τη θέση του Droysen στην ιστοριογραφία: Georg Iggers, *The German Concept of History*, Middletown, Connecticut, Wesleyan University Press, 1983, σ. 104-119.

21. Maragarita Miliori, *Descendants of a Godlike Race, British Perceptions of*

Θα περιέμενε βέβαια κανείς ότι η στροφή της ευρωπαϊκής ιστοριογραφίας στο Μεσαίωνα, υπό την επίδραση του ρωμαντισμού, ορατή ήδη από τη δεκαετία του 1820, θα διευκόλυνε την ένταξη του Βυζαντίου²². Επίδραση και ανταπόκριση όμως δεν ήταν αυτόματη. Ο Κωνσταντίνος Σχινάς χρησιμοποιεί τη μεταφορά μιας Ελλάδας δέσμιας, η οποία κραδίδεται από τους Ρωμαίους στους Βυζαντινούς, δέκα περίπου χρόνια αφ' ότου ο Barthold Georg Niebuhr, ένας από τους δασκάλους της γερμανικής ιστορικής σχολής του δικαίου στην οποία και ο ίδιος ανήκει, εγκαινιάζει το *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae* (1828). Ο ίδιος ο Παπαρρηγόπουλος αρχικά προκρίνει την μεσαιωνική ελληνική ιστορία έναντι της βυζαντινής: «Αύτη λοιπόν η μέση Ελληνική Ιστορία πρέπει να διδάσκεται εκτενώς παρ' ημίν, και όχι η Βυζαντινή»²³.

Η σημασία της εγκύκλιωσης της βυζαντινής περιόδου ήταν αποφασιστική γιατί συνιστά τη μετάβαση από τη συνείδηση του σχήματος της αναβίωσης στο σχήμα της συνέχειας. Πρόκειται για μια μεταβολή που αφορά την αίσθηση της δομής του ιστορικού χρόνου. Έκτοτε κάθε διαδοχική περίοδος θα έβρισκε τη θέση της σ' αυτό το σχήμα. Η μεταβολή αυτή μπορεί να γίνει αισθητή αν αναλογιστούμε την παρουσία έργων φιλοσοφικής ιστορίας τα οποία επιχειτούν να δικαιολογήσουν και να επεξεργαστούν το σχήμα της ενότητας του ιστορικού χρόνου, όπως ήταν τα έργα των Μάρκου Ρενιέρη και Σπυρίδωνος Ζαμπέλιου. Σε αντίθεση όμως με τα έργα αυτά, τα οποία επιχειτούν να δικαιολογήσουν την ενότητα, ο Παπαρρηγόπουλος «το μνημείον της ενότητος έπλασεν άνευ περιπτού "ιστοριονομικού" φόρτου»²⁴. Οι προηγούμενοι δηλαδή χρησιμοποιούν παραδειγματική σύνταξη· ο Παπαρρηγόπουλος συνταγματική. Δημιούργησε τη μεγάλη αφήγηση. Οι προηγούμενοι χρησιμοποιούν το τρίτο πρόσωπο· ο Παπαρρηγόπουλος επιβάλλει μια πανίσχυρη χρήση του εμείς, ταυτίζοντας τον αναγνώστη με την εθνική ιστορία.

Η ένταξη της βυζαντινής ιστορίας δεν μετέβαλε όμως μόνο την χρονική δομή της εθνικής ταυτότητας. Είχε το χαρακτήρα μιας εξέγερσης εναντίον μιας

Greece and the Greeks around the time of the Greek Revolution, (MA in Modern History), University of York, 1992.

22. Dionysios Zakythinis, «Le monde de Byzance dans la pensée historique de l'Europe à partir du XVIIe siècle», *Byzance: Etat-Société-Economie*, Λονδίνο, Variorum reprints, 1973 σ. 41-96.

23. Κ. Θ. Δημαράς (εκδ.- εισ.), *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους [Η πρώτη μορφή: 1853]*, Αθήνα 1970, σ. 19. Σ' αυτή την πρώτη μορφή ο Παπαρρηγόπουλος, εκτός από το γεγονός ότι αφιερώνει ελάχιστο χώρο στη μεσαιωνική ιστορία, άλλού ταυτίζει το βυζαντινό κράτος με το ελληνικό (σ. 104), άλλού θεωρεί ότι έγινε ελληνικό μετά τη μακεδονική δυναστεία (σ. 105), άλλού ταυτίζει τους Έλληνες με τους κατοίκους της κυρίως Ελλάδος σε αντίθεση με τους βυζαντινούς (σ. 105).

24. Διονύσιος Ζακυθινός, «Μεταβυζαντινή και νεότερα ελληνική ιστοριογραφία» *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, τ. 49 (1974) 58-103.

εικόνας του εθνικού εαυτού η οποία είχε επιβληθεί και υιοθετηθεί από την ευρωπαϊκή κουλτούρα.

«Το παρελθόν; — Φευ αφίνομεν τους ξένους να μας το παριστάνωσιν υπό το πρίσμα των προλήψεών των, και κατὰ την φοράν των συστημάτων και συμφερόντων αυτών» (Ζαμπέλιος²⁵).

«Επιστήσωμεν δε μάλλον την προσοχήν εις την δοξασίαν ην επρέσβευον από των αρχών του αιώνας μας οι ημέτεροι λόγιοι, οι διδαχθέντες την κατὰ τους μέσους αιώνας πάτριον ιστορίαν εν ταις δυσφημίαις όσας επεσώρυσαν κατ' αυτής τα πολιτικά συμφέροντα και τα θρησκευτικά πάθη της Εσπερίας, της καθολικής ιδίως Εσπερίας» (Παπαρρηγόπουλος²⁶).

«Το Βυζάντιον ήρχισεν ου μόνον λησμονούμενον, αλλά και περιφρονούμενον. Επέδρα επί την συνείδησιν των νέων Ελλήνων η περιφρόνησις εκείνη, ός ειπείν και το μίσος εναντίον του Βυζαντίου το εμφωλεύσαν ένεκα του θρησκευτικού σχίσματος εν τη ψυχή των Εσπερίων, αντιλαμβανομένων του βυζαντιακού κόσμου ως κράτους ρωμαϊκού υποδεεστέρου». (Λάμπρος²⁷)

Ταυτόχρονα βέβαια οι εγκλοπωτές του Βυζαντίου θα αναζητήσουν να αναδείξουν τη συμβολή του Βυζαντίου στο δυτικό πολιτισμό. Χωρίς την αντιφατικότητα, οι σχέσεις εθνικής και διεθνούς ιστορίας δεν θα ήταν διαλεκτική.

Εν κατακλείδι: η έναρξη της βυζαντινής ιστορίας στο σώμα της εθνικής ιστορίας άλλαξε τη δομή του εθνικού χρόνου, μετέβαλε το αφηγηματικό περιεχόμενο της εθνικής ταυτότητας και την εθνοποίησε. Παράλληλα αναζήτησε να μετατοπίσει το κέντρο της: από την θεσμική εκφορά της, μέσω των διανοουμένων, στο λαό. «Ενώ ο αμαθής λαός σύννοιδεν ότι εις αυτήν» (ενν. την μεσαιωνική περίοδο) «οφείλει την ύπαρξιν, την γλώσσαν, την θρησκείαν αυτού, άνδρες λόγιοι μονονυχί αποκηρύττουσιν αυτήν»²⁸.

Όταν πια το παπαρρηγοπούλειο σχήμα ολοκληρώνεται, δεν μένει χωρίς αμφισβητήσεις: Κωνσταντίνος Σάθας, Αγγελσίλαος Γιαννόπουλος Ηπειρώτης, Διονύσιος Αμπελικόπουλος²⁹. Σημασία δεν έχει πόσο επεξεργασμένα ήταν, και

25. Ζαμπέλιος, *Άσματα δημοτικά*, ό.π., σ. 7.

26. Πρόλογος στον Γ' και Δ' τόμο της *Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους*, (1886).

27. Χφ. *Αι ιστορικά μελέται εν Ελλάδι...*, κσφ. Γ', σ. 1.

28. Παπαρρηγόπουλος, Πρόλογος στον Γ' και Δ' τ. της *Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους*, (1886). Οι παραπομπές από την έκδ. *Ελευθερουδάκη*, 1932. Ο σχολιασμός του Παύλου Καρολίδη έχει ενδιαφέρον γιατί λειτουργεί κυρίως ως εξομαλυντής των απόψεων του Παπαρρηγόπουλου.

29. Στους δύο πρώτους, ο Δημαράς αναφέρεται συχνά: *Διαφωτισμός*, σ. 401 και *Κ. Παπαρρηγόπουλος*, σ. 399-400 και 404-405. Για το σχήμα που προβάλλει ο Διονύσιος Αμπελικόπουλος, και στο οποίο προσπαθεί να δημιουργήσει μια διπλή παράδοση καταγωγής, για να εξηγήσει τις κοινωνικές διαφοροποιήσεις στην ελληνική κοινωνία, Παναγιώτης Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα*, τ. Α' (1875-1907), Αθήνα 1990, σ. 145-

αν είχαν κάποια επίδραση, τα σχήματα αυτά, αλλά από μόνο του το γεγονός ότι προτάθηκαν. Αυτό που ενδιαφέρει είναι το περιθώριο δυσπιστίας. Οι ρωγμές στην αίσθηση της εθνικής ιστορίας. Άλλωστε από την εγκόλπωση του Βυζαντίου στην εθνική ιστοριογραφία ως την ενεργό ενασχόληση της ιστοριογραφίας με το Βυζάντιο και την καταξίωση της θέσης του σε όλα τα πεδία των εθνικών συμβολισμών και αναπαραστάσεων χρειάστηκε χρόνος³⁰. Τουλάχιστον από τον Παπαρρηγόπουλο ως τον Άμαντο. Η εγκόλπωση αποτελεί μια διαδικασία με διάρκεια. Γίνεται σταδιακά, όχι μόνο ως προς την εγκοιλούμενη περίοδο, αλλά και ως προς το βάθος της και τις πλευρές της. Στην περίπτωση του Βυζαντίου θα συνεχιστεί και κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα και θα δημιουργήσει μια κρίσιμη σώρευση θεσμών γύρω από τη δεκαετία 1910-1920 (1909: Βυζαντιολογική Εταιρεία, 1912: έδρα Βυζαντινής τέχνης και Αρχαιολογίας, 1914: Βυζαντινό μουσείο, 1918: Εταιρεία Βυζαντινών Σπουδών, 1924: έδρα Βυζαντινής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών)³¹. Και εδώ η καθυστέρηση σε σχέση με την ανάπτυξη των βυζαντινών σπουδών στη Δυτική Ευρώπη (1889: *Byzantinische Zeitschrift*, 1891: Κρουμπάχερ, *Ιστορία της Βυζαντινής Λογοτεχνίας*, 1892: J. B. Bury, *A History of the Later Roman Empire from Arcadius to Irene*) δείχνει ότι η διεθνής ιστοριογραφική αναζήτηση επηρεάζει την εθνική συζήτηση για την εθνική ιστορία, χωρίς να αναιρεί την αυτονομία της.

Σημασία έχει επίσης η συνείδηση μέσα από την οποία επιχειρείται η εγκόλπωση. Αν εμείς την περιγράφουμε εκκινώντας από μια θεωρία κατασκευής της ιστορικής συνέχειας, στη συνείδηση όσων επιχειρούσαν την εγκόλπωση, η συνέχεια στην ιστορία προβλήθηκε ως ανασύνδεση με μια συνέχεια ιστοριογραφίας που είχε διακοπεί. Με σελίδες που είχαν αφαιρεθεί³²: Οι λόγοι της σιωπής αποδόθηκαν στις θρησκευτικές κυρίως προκαταλήψεις της Δύσης. Από την άποψη αυτή τροφοδοτήθηκαν, γενικεύοντάς την, τα κατά καιρούς φιλοορθόδοξα αντιδυτικά ρεύματα³³.

155. Το σχήμα πάντως του Αμπελικόπουλου φαίνεται επηρεασμένο και ιδιόμορφο προέκταση εκείνου που ανέπτυξε ο Ζαμπέλιος.

30. Στα σχολικά εγχειρίδια το Βυζάντιο δεν αποκαθίσταται παρά στα τέλη του αιώνα: Χριστίνα Κουλούρη, *Ιστορία και Γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία (1834-1914)*, Αθήνα, ΙΑΕΝ, 1988, σ. 34.

31. Βλ. Τόνια Κιουσοπούλου, «Η πρώτη έδρα Βυζαντινής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών», υπό δημοσίευση στον *Μνήμονα*. Την ευχαριστώ και από εδώ.

32. Παπαρρηγόπουλος, *Πρόλογος στον Β' τ. της Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους*, (1886).

33. Α.χ. ο Νικόλαος Τωμαδάκης («Η ενεστώσα κατάσταση των βυζαντινών φιλολογικών σπουδών εν Ελλάδι, η συμβολή των Ελλήνων εις αυτάς και η αξιολόγησις της βυζαντινής γραμματείας») εισαγωγή εις Καρλ Κρουμπάχερ, *Ιστορία της Βυζαντινής Λογοτε-*

Η εγκόλπωση της ιστορίας του Βυζαντίου σήμαινε ότι αντίληψη της «αναβίωσης» έδωσε τη θέση της στη «συνέχεια», διευκολύνοντας την εγκόλπωση όλων των υπολοίπων περιόδων. Ταυτόχρονα η «θεωρία περί ενότητας της Ελληνικής Ιστορίας» μπορούσε να μεταφερθεί από το πεδίο της πολιτικής ιστορίας στη γλώσσα (Γεώργιος Χατζηδάκης), στη δημόδη φιλολογία (Νικόλαος Πολίτης), και στον ιδιωτικό βίο (Φαίδων Κουκουλές). Εφόσον όμως η αρχική αφετηρία ήταν το παρόν-παρελθόν, δηλαδή ο συγκροτημένος Νέος Ελληνισμός και η Αρχαιότητα, η εγκόλπωση δεν είχε μονοσήμαντη πορεία από το παρελθόν προς το παρόν αλλά και την αντίστροφη. Την «οπισθόδρομητο»³⁴: Το Βυζάντιο ήταν «η εστία εν ή ως από μητρικής θαλπωρής έγινε η επώασις του νέου ελληνισμού»³⁵. Αυτή άλλωστε ήταν η κατεύθυνση που έδωσε ο ρομαντισμός στην ιστοριογραφία. Λιτάρια του ιστορικού γίνεσθαι η εθνική ψυχή: αναζήτησή της στο Μεσαίωνα: θεώρηση του Μεσαίωνα ως εποχής γένεσης των εθνικοτήτων. Ταυτόσημη και η αφετηρία του Ζαμπέλιου. Επιβάλλεται μια διαφορετική αντίληψη χρόνου: «Τα προηγούμενα εμπεριέχουσι τους λόγους των ενεστώτων». Τα ύστερα αποσφηνίζουν τα πρώτα³⁶. Η ιστορία αποκτά λογικότητα.

Η εγκυβίωση της ενότητας της ελληνικής ιστορίας, της συνέχειάς της, δημιουργεί το αφηγηματικό σχήμα της ελληνικής ιστορίας. Η καινοτομία όμως του έργου του Παπαρρηγόπουλου βρίσκεται στο ότι την υποστασιοποιεί, την οργανώνει γύρω από έναν πρωταγωνιστή. Ο Παπαρρηγόπουλος εισάγει τους όρους, πρώτος ελληνισμός, μακεδονικός ελληνισμός, χριστιανικός ελληνισμός, μεσαιωνικός ελληνισμός και νέος ελληνισμός. Περνούμε επομένως από την ιστορία των χρονικών περιόδων, στην ιστορία του πρωταγωνιστή/πρωταγωνιστών

χρίας, Αθήνα 1964, σ. 1-32) υποστηρίζει πως οι βυζαντινές σπουδές, οι οποίες καλλιεργήθηκαν από τους έλληνες λογίους στη Δύση από τον 16ο αι., διεκόπησαν ως αποτέλεσμα της επιρροής του Διαφωτισμού και της στροφής στην Αρχαιότητα, και αναβίωσαν κατά τα τέλη του 19ου αιώνα. (Μια πειστική κριτική των απόψεων αυτών που υπέδειξε τις διαφορές ανάμεσα στην ιστοριογραφία των «Επιγόνων», του Βυζαντίου και στη νεοελληνική ιστοριογραφία: Ζακωθής, «Le monde de Byzance», ό.π., σ. 89-96). Οι υποστηρικτές της άποψης αυτής δεν παίρνουν υπόψη τους ότι κατά την εποχή των Ελλήνων λογίων στη Δύση, δεν είχε ακόμα διαμορφωθεί η ίδια η έννοια του Μεσαίωνα και η περιοδικότητα της ιστορίας σε αρχαία, μεσαιωνική και νεώτερη. Διαμορφώθηκε από το Β' μισό του 17ου αιώνα (Ferguson, ό.π., σ. 75 και Kosellek, ό.π., σ. 12). Συγγέουν επίσης την ενασχόληση με το Βυζάντιο, με την ένταξη του Βυζαντίου στην εθνική ιστορία της Ελλάδας. Βλ. επίσης, Cyril Mango, (εκδ.), *Byzantium and its Image*, Λονδίνο, Variorum Reprints, 1984 και Α. Pertusi, *Storiografia umanistica e mondo Bizantino*, Παλέρμο 1967.

34. Ζαμπέλιος, *Δημοτικά άσματα*, σ. 19. Κατά την «οπισθόδρομητο μέθοδο», τα τρία κεφάλαια της ελληνικής ιστορίας θα προχωρούσαν από το παρόν προς το παρελθόν: «Α' Η νεώτερα, Β' Η μέση, Γ' Η αρχαία».

35. Λάμπρος, γφ. *Αι ιστορικά μελέται εν Ελλάδι...* κεφ. Γ' σ. 1.

36. Ζαμπέλιος, *Άσματα δημοτικά*, ό.π., σ. 5 και 48.

τους. Ο πρώτος ελληνισμός είναι ο αρχαίος ελληνισμός, ο κλασικός, ο «αρχηγέτης», ο οποίος παρακμάζει μετά τον πελοποννησιακό πόλεμο (τ. Α, μέρος Β', σ. 301). Τη σκυτάλη την παίρνει ο μακεδονικός ελληνισμός, ο οποίος «υπήρξεν τροπολογία τις του πρώτου ελληνισμού» (στο ίδιο, σ. 404). Μετά ταύτα ακολουθεί ο χριστιανικός ελληνισμός ο οποίος παραχωρεί τη θέση του στον μεσαιωνικό ελληνισμό, από τον οποίο γεννιέται, κατά την ΙΓ' εκατονταετηρίδα, ο νέος ελληνισμός. Ανάμεσα στους ελληνισμούς αυτούς εγκαθιδρύεται μια γενεαλογική σχέση: [Ο εν Ασία ακμάσας χριστιανικός ελληνισμός] «προέκυψεν εκ των σπλάγχων του μακεδονικού, όν εγέννησεν ο πρώτος ελληνισμός. Ο μεσαιωνικός λοιπόν ελληνισμός υπήρξεν δισέγγονος του πρώτου, και η μεταξύ αυτών φυσική και ηθική σχέσις δεν δύναται να εξηγηθεί, εάν δεν παρακολουθησώμεν τας περιπετειάς του δεύτερου και του τρίτου» (τ. Γ', Πρόλογος, σ. στ'). Το σχήμα δεν είναι απαλλαγμένο από δυσκολίες, εμφανείς στο ίδιο το έργο του Παπαρρηγόπουλου. Πριν αρχίσει τη σύνθεση της *Ιστορίας*, γράφει για τρεις ελληνισμούς (αρχαίο, μεσαιωνικό και νέο). Στην *Ιστορία* τους αυξάνει σε πέντε: Στον Ε' τόμο (πρόλογος, σ. ζ'), ο χριστιανικός ελληνισμός εξαφανίζεται, και οι ελληνισμοί περιορίζονται σε τέσσερις. Τελικά, κατά την αποδοχή του έργου του Παπαρρηγόπουλου, θα μείνουν ξανά τρεις: αρχαίος, μεσαιωνικός και νέος ελληνισμός. Σε άλλο σημείο ο ελληνισμός αποκτά εδαφική διάσταση: Ο ανατολικός ελληνισμός αντιπαραβάλλεται στον ευρωπαϊκό. Πολλές φορές τα επιχρήματα έχουν κυκλικό και ταυτολογικό χαρακτήρα:

«Διατί θέλομεν διστάσει να ονομασθώμεν Έλληνες επί της πρώτης των περιόδων τούτων, [εδώ αφορά τη μεσαιωνική] αφού τοσούτον αδιστακτως εκλήθημεν Έλληνες επί της παρεπομένης; Επειδή εν τω μεταξύ ουδέν συνέβη το δικαίον ημάς να αξιώσωμεν ότι σήμερον είμεθα μάλλον Έλληνες ή εν τω μέσω αιώνι, η ελαχίστη αμφιβολία περί της προσηκούσης εις τους χρόνους εκείνους προσηγορίας δύναται να παραγάγη αμφιβολίας αν και σήμερον δικαιούμεθα να ονομαζώμεθα Έλληνες μάλλον ή Ρωμαίοι ή Γραικοί. Η αλήθεια είναι ότι ο μεσαιωνικός ελληνισμός δικαιούται να φέρει το όνομα τούτο τουλάχιστον όσον ο νεώτερος ελληνισμός» (τ. Γ', σ. 19).

Με ποιά κριτήρια ξεχωρίζει (ή καλύτερα αποκτά υπόσταση) κάθε ελληνισμός; Με βάση την «ιστορική εντολή» που δέχεται από την θεία πρόνοια, την «αποστολή», τον «προορισμό»³⁷. Οι εντολές αυτές αφορούν τη συμβολή του έθνους στην παγκόσμια ιστορία. Συμβολές υπαρκτές στο παρελθόν, προσδοκώμενες στην περίπτωση του νέου ελληνισμού. Αργότερα ο Παπαρρηγόπουλος, στην ιστορία του, φαίνεται να αποδέχεται ένα κριτήριο πεδίου ιστορικής εμπειρίας. Κριτήριο όμως που δεν μπορεί να εξηγήσει όλες τις περιπτώσεις. Π.χ.

37. Για τις «ιστορικές εντολές» που έχει να εκπληρώσει ο ελληνισμός, *Πανόραμα*, τ. Ε', 79 (1 Ιουλίου 1853), σ. 173.

στην περίπτωση του χριστιανικού ελληνισμού: σε ποιόν ελληνισμό θα ανήκαν οι σύγχρονοι των χριστιανών «εθνικοί»; Η αδυναμία αυτή όμως μετατρέπεται σε εύρημα όταν αφορά τη γένεση του νέου ελληνισμού. Σύμφωνα με το σχήμα, ο νέος ελληνισμός, για περισσότερο από δύο αιώνες (1204-1453), συνυπάρχει με τον μεσαιωνικό ελληνισμό, χάρη στην πολιτισμική του διαφοροποίηση. Πρόκειται για τη συνύπαρξη του γέρου πατέρα με τον έφηβο, αλλά ανώριμο ακόμα γιο (τ. Δ', σ. 247 και τ. Ε', σ. ζ' και σ. 2). Ποιά είναι η σχέση των ελληνισμών αυτών με το έθνος; Εννοιολογικά τους καλύπτει το «κοινό γένος», το «ελληνικόν όνομα», η «πατρώα κληρονομία», η «ελληνική εθνότης». και βέβαια ο τίτλος του έργου: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*. Καθώς όμως πρόκειται για έναν εννοιολογικό νεωτερισμό στην ίδια τη γλώσσα της ιστορίας, η σχέση του εκάστοτε ελληνισμού με το ελληνικό έθνος δεν μπορούν να αποσαφηνιστούν περισσότερο. Η αναζήτηση της εσωτερικής λογικής εδώ δεν μας βοηθά. Αντίθετα, προσεγγίζοντας μορφολογικά τα πρόβλημα, θα μπορούσε κανείς να διαπιστώσει πως πρόκειται για μια μεταφορά, στην ιστορία, της έννοιας (και του μυστηρίου) της τρισυποστάτου θεότητας. Το σχήμα έχει θεολογική βάση.

Η θεολογική βάση υπάρχει και στην χρήση του όρου ελληνισμός από τον Droysen, έστω και αν τον χρησιμοποίησε διαφορετικά από τον Παπαρρηγόπουλο. Η ιδέα διατυπώνεται σε ένα κείμενο με τον χαρακτηριστικό τίτλο «Theologie der Geschichte» το οποίο και προλόγισε την έκδοση του 1843 της *Geschichte des Hellenismus*³⁸. Η σχέση ανάμεσα στη θεολογία και την ιστορία εγγράφεται στην ίδια την ανάπτυξη της ιστοριογραφίας με ενδιάμεσο τη φιλοσοφία της ιστορίας. Η τελευταία εκκοσμικεύει βέβαια την ιστορία, αλλά ταυτόχρονα διατηρεί το κέλυφος του συνεχούς με τη θεολογική αντίληψη. Ο Ζαμπέλιος γράφει: «Εντεύθεν προέρχεται ο δαιμόνιος και θρησκευτικός της ιστορίας χαρακτήρ, ο καθολικός εκείνος λόγος, όστις το σχήμα της ανθρωπότητας καθιστά ομοίωμα του Θείου Λόγου, καθέδραν Πνεύματος Καθολικού»³⁹. Η ιδέα αυτή μεταπλάθεται και αποκτά μεγάλη διασπορά. Π.χ., πάνω από έναν αιώνα αργότερα, ο Νίκος Σβορώνος, ο οποίος κρατά τρεις ελληνισμούς (αρχαίο, μεσαιωνικό και νεότερο), θα σκοντάψει στο ίδιο πρόβλημα: «[Ο ελληνισμός] σαν κάποια μεταφυσική οντότητα, σαν ένα είδος "πράγμα καθ' εαυτό", μένει αμέτοχος στη μεταβολή ενός περιγυρού και θεωρείται επομένως συνεχής, ταυτός εαυτώ και ποιοτικά αναλλοίωτος»⁴⁰. Η εθνική ιστοριογραφία, ακόμη και στη μαρξιστική της εκδοχή, έμεινε μεταφυσικά θεμελιωμένη.

Ταυτόχρονα όμως η εννοιολογική κατασκευή των πολλαπλών ελληνισμών

38. Momigliano, «J. G. Droysen tra Greci ed Ebrei», ό.π., σ. 219-220.

39. Σπυρίδων Ζαμπέλιος, *Βυζαντινά μελέται*, Αθήνα 1857, σ. 20.

40. Νίκος Σβορώνος, «Σκέψεις για μια εισαγωγή στη νεοελληνική ιστορία» (1955), *Ανάλεκτα νεοελληνικής ιστορίας και ιστοριογραφίας*, Αθήνα 1982, σ. 71.

λύνει προβλήματα τα οποία ούτε η θεωρία της αναβίωσης, ούτε η θεωρία της συνέχειας θα μπορούσαν, χωρίς να υποστούν διαφοροποίηση, να λύσουν. Γιατί το σχήμα αυτό τις συνδυάζει. Η αναβίωση επιβιώνει μέσα στο σχήμα της συνέχειας. Στον Παπαρρηγόπουλο σαφέστερα, αλλά και στον Ζαμπέλιο που κατασκευάζει την έννοια του νέου ελλητισμού, η «επιτολή» του νέου ελλητισμού οφείλεται στην αναβίωση της επαφής του με τον αρχαίο ελλητισμό. Αυτός τον προικίζει με το στοιχείο της πολιτικής που θα οδηγήσει στην επίτευξη της εθνικής ανεξαρτησίας. Με την έννοια αυτή, στις αρχικές της διατυπώσεις, η έννοια του νέου ελλητισμού, μπορεί πράγματι να διαβαστεί ως αναβίωση του ελλητισμού, δηλαδή του αρχαίου. Η αναβίωση έτσι αποκτά πιστοποιητικό ιθαγένειας. Δεν χρειάζεται την μεσολάβηση της Ευρώπης, δηλαδή της Αναγέννησης και του Διαφωτισμού. Διά μέσου του Ζαμπέλιου και του Παπαρρηγόπουλου η αναβίωση κχυροβολεί στη συνέχεια: «Η άλωση της Κωνσταντινούπολεως [εδώ εννοεί το 1204] επαναφέρει βαθμηδόν τα πνύματα και τας καρδιάς προς τας ιστορικές Αθήνας»⁴¹. Ωστόσο ο κοινός έκτοτε ιστοριογραφικός αυτός τόπος, δηλαδή ότι η εθνική συνείδηση απορρέει από την καλλιέργεια της πολιτικής συνείδησης διά της επαφής με τον κλασικό ελληνικό πολιτισμό, οφείλεται στην αντίληψη του Διαφωτισμού και εκτείνεται πολύ πέραν αυτού. Παρόμοιες θέσεις, μεθοδολογικά εκσυγχρονισμένες και στα πλαίσια μιας κριτικής του κρατούντος σχήματος της ελληνικής ιστορίας και ιδεολογίας, υποστηρίζει το 1928 ο Ιωάννης Συκουτρός⁴².

Ένα από τα προβλήματα, στα οποία η μετατόπιση του άξονα της ιστορίας στη διαδοχή των ελλητισμών μπορούσε να προσφέρει λύσεις, ήταν η ιστορική ενσωμάτωση της μετά το Βυζάντιο περιόδου της οποίας η ιστορία εμφανίζεται πολυδιασπασμένη. Η λατινοκρατία συμβιώνει με τη βυζαντινή ιστορία αλλά διαπλέκεται με τη βενετοκρατία η οποία συμπορεύεται με την τουρκοκρατία. Η διεθνής ιστοριογραφική αναζήτηση για την περίοδο αυτή υπήρξε βέβαια ευνοϊκή και έγκαιρη. Το ενδιαφέρον για τη Λατινική Ελλάδα, απότοκο της στροφής των ιστοριογραφικών ερευνών στο Μεσαίωνα που επέβαλε ο ρομαντισμός (ιστορία των Σταυροφοριών, των φραγκικών και βενετικών κτήσεων), προηγήθηκε των μεγάλων μονογραφιών για το Βυζάντιο⁴³. Δεν επαρκούσε όμως για

41. Ζαμπέλιος, *Άσματα δημοτικά*, ό.π., σ. 462. Πρβλ. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία*, τ. Ε', σ. 136. Τον ιστοριογραφικό αυτό τόπο θα υποστηρίζει σταθερά και ο Νίκος Σβορώνος (*Ηράκλειτα* σ. 151, και αλλού). Η ανακάλυψη των Αρχαίων προήλθε από τους βυζαντινούς λογίους του 12ου αιώνα, και σηματοδότησε την ανάπτυξη της ελληνικής εθνικής ιδέας και την διαφοροποίηση του νέου ελλητισμού από τον μεσαιωνικό.

42. «Επιλεγόμενα εις το έργον του Th. Zielinski *Ημείς και οι Αρχαίοι*» (1928), αναδημοσιεύεται: Ιωάννης Συκουτρός, *Μελέται και άρθρα*, Αθήνα 1956, σ. 93-119.

43. Ζακωθηνός, «Le monde de Byzance», ό.π., σ. 13. Εδώ όμως, και με αφορμή την ελληνική μετάφραση από τον Σπυρίδωνα Λάμπρο της μελέτης του Ουίλιαμ Μίλλερ,

την εθνική ιστορία. Για να συγκροτηθεί το πεδίο της εθνικής αφήγησης χρειαζόταν να αποκτήσει νέους άξονες. Ο εναλλακτικός στην πολιτική ιστορία άξονας είχε διατυπωθεί ήδη για την ελληνιστική ιστορία: επρόκειτο για τη συνέχεια της πολιτισμικής ιστορίας⁴⁴. Για τη νεώτερη περίοδο των δυτικών κυριαρχιών, τον άξονα αυτό η εθνική ιστοριογραφία τον βρήκε μέσα από συγκλίνοντες δρόμους. Άλλωστε χωρίς την κεντρική αφηγηματική γραμμή της πολιτικής ιστορίας η πολιτισμική ιστορία είναι αναπόφευκτα πολυκεντρική. Ο πρώτος δρόμος προερχόταν από την δυτικοευρωπαϊκή ιστοριογραφία και ακριβέστερα από την ιστοριογραφία της Αναγέννησης. Η συμβολή των βυζαντινών λογίων στη διάδοση της αρχαίας ελληνικής γλώσσας στην Ιταλία, απέκτησε τις διαστάσεις του μύθου ότι οι Έλληνες προκάλεσαν την αναγέννηση του πολιτισμού στη νεώτερη Ευρώπη. Αφετηρία ήταν η επισήμανση για τη συμβολή των Ελλήνων στην επιστροφή της γνώσης των ελληνικών στην Ιταλία (Leonardo Bruni). Στη συνέχεια, κατ' αναλογία των επισημάνσεων του Κικέρωνα και του Οράτιου ότι η ελληνική λογοτεχνία χρησίμευσε ως έμπνευση για τους Ρωμαίους, διατυπώθηκε από τον Paolo Cortese η άποψη ότι οι Έλληνες προκάλεσαν το ενδιαφέρον για τα γράμματα στην Ιταλία. Η άποψη αυτή σχηματοποιήθηκε από τον Χριστόφορο Cellarius (1685), σύμφωνα με τον οποίο, η μετανάστευση των Ελλήνων στη Δύση ορίζει το τέλος του Μεσαίωνα και την αρχή της νεώτερης εποχής. Κατά τον 18ο αιώνα, ο Βολταίρος, ο Humprey Hody, και κατά τον 19ο αιώνα ο Sismondi, ο Michelet και ο Burekhardt περιόρισαν τη συμβολή των Ελλήνων⁴⁵. Ωστόσο, ο μύθος, πανίσχυρος, είχε περάσει για τα καλά στην Ελλάδα και εγκαταστάθηκε στην ίδια τη διατύπωση της Μεγάλης Ιδέας: «[Η Ελλάς] προώρισται δια μεν της πτώσεως αυτής να φωτίσει την Δύσιν, δια δε της αναγεννήσεως την Ανατολήν»⁴⁶. Ήταν φυσικό επομένως μια παράδοση που αναδείκνυε τη συμβολή του έθνους στην παγκό-

Ιστορία της Φραγκοκρατίας εν Ελλάδι (1204-1566), τ. Α+Β, Αθήνα 1909-1910, χρειάζεται να επισημάνουμε το ρόλο των μεταφράσεων στον ενοφθαλμισμό ιστορικών περιοχών στην εθνική ιστοριογραφική παράδοση. Μια έρευνα για τις μεταφράσεις ιστορικών έργων εκκρεμεί.

44. Η προβληματική για την ενσωμάτωση των δύο αυτών εποχών στην εθνική ιστοριογραφία: Διονύσιος Ζακυθινός, «Ο Ελληνισμός άνευ πρωτογενούς εξουσίας. Δύο ιστορικά παράλληλα: Ρωμαιοκρατία και Τουρκοκρατία» στο *Μεταβυζαντινά και Νέα Ελληνικά*, Αθήνα 1978, σ. 1-22.

45. Ferguson, *Renaissance in Historical Thought*, ό.π., σ. 22, 24, 55, 76, 91, 94, 105, 168, 177. Έναν ισολογισμό, ανάμεσα στις νεώτερες μελέτες και στην ένταξη στην εθνική ιστοριογραφία του ζητήματος αυτού, επιχειρεί ο Διονύσιος Ζακυθινός, «Το πρόβλημα της ελληνικής συμβολής εις την Αναγέννησιν» (1954), στο *Μεταβυζαντινά και Νέα Ελληνικά*, ό.π., σ. 229-243.

46. Λόγος του Ιωάννη Κωλέττη, *Της Μεγάλης ταύτης Ιδέας* 1844. (Το κείμενο, Δημάρχας, *Ρομαντισμός*, Αθήνα 1982, 405-407).

σμια ιστορία να τονιστεί και προπαντός να αντιμετωπιστεί όχι ως ένα μετέωρο που σβήνει στον δυτικοευρωπαϊκό ορίζοντα, αλλά να κατασκευαστεί το σχήμα «Ιστορία της Ελληνικής παιδείας παρ' Ἑλλησι από της αλώσεως Κωνσταντινουπόλεως μέχρι του 1821»⁴⁷. Εφόσον η πρόοδος ισοδυναμούσε με την παιδεία, ήταν φυσικό η ιστορία της προόδου του έθνους να δώσει έμφαση στην ιστορία της διάδοσης της παιδείας. Το ενδιαφέρον για την ιστορία των λογίων που συνδέουν Βυζάντιο και Δύση είχε ήδη εκδηλωθεί από τον Ανδρέα Μουστοζύδη. Ο ίδιος άλλωστε αναδεικνύεται μια μορφή συνδετική του ιταλικού περιβάλλοντος (το έργο του εν μέρει ανήκει στον ιταλικό διαφωτισμό) και του επτανησιακού χώρου τον οποίο ζητά να αναδείξει ιστορικά⁴⁸. Οι προσεγγίσεις αυτές ενσωματώθηκαν στο ενδιαφέρον εντοπισμού των απαρχών του νέου ελληνισμού, η οποία, για την περίοδο αυτή, εξειδικεύτηκε στην ιστορία της γλώσσας και της παιδείας, δηλαδή των λογίων και της εκπαίδευσης. Αναφορικά με την ιστορία της γλώσσας, η έρευνα στράφηκε στα κείμενα της δημόδους γραμματείας κατά τους τελευταίους αιώνες της βυζαντινής ιστορίας και κυρίως στα κείμενα της κρητικής λογοτεχνίας. Μέσω του ενδιαφέροντος για την ιστορία της Κρήτης θα φτάσουμε στην ανάγκη συντονισμένης διερεύνησης των αρχείων της Βενετίας η οποία θα ανοίξει ένα νέον ορίζοντα στην ελληνική ιστοριογραφία. Και εδώ το ενδιαφέρον θα εκδηλωθεί θεσμικά. Από την απόφαση της Κρητικής Πολιτείας το 1902, στο ενδιαφέρον του Βενιζέλου το 1920 και στην ίδρυση του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας το 1951⁴⁹. Το ενδιαφέρον για την βενετοκρατία στην Ελλάδα θα απο-

47. Με το θέμα αυτό προκηρύχθηκε το 1865 ο Δ' Ροδοκανάκειος Φιλολογικός Αγών ο οποίος εβράβευσε το έργο του Κωνσταντίνου Σάθα, *Νεοελληνική Φιλολογία. Βιογραφία των εν τοις γράμμασι διαλαμπάντων Ελλήνων, από της καταλίσεως της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μέχρι της ελληνικής εθνεγερσίας (1453-1821)*, Αθήνα 1868. Και εδώ να σημειώσουμε τη θεσμοθέτηση του ενδιαφέροντος: το 1812 από την Ίονιο Ακαδημία και το 1865 από το Πανεπιστήμιο, (Σάθας, πρόλογος, σ. α'-γ'). Για την προϊστορία ανάλογων καταγραφών, Άλκης Αγγέλου, «Δοκιμές για απογραφή και αποτίμηση της νεοελληνικής γραμματείας στην ευρυχωρία του νεοελληνικού Διαφωτισμού» *Νεοελληνικός Διαφωτισμός, Αφιέρωμα στον Κ. Θ. Δημαρά*, στο π. *Ερωιστής*, τ. 11 (1974) 1-16.

48. Το περιοδικό του Ο *Ελληνομήμων* (1843-1847), δημοσιεύει κυρίως βιογραφικά λογίων. Επίσης, Σπυρίδων Λάμπρος, «Η ιστορική σχολή της Επτανήσου», *Νέος Ελληνομήμων*, τ. 12 (1915) σ. 319-347.

49. Η έρευνα στην κρητική λογοτεχνία συνδέεται κυρίως με την εκδοτική ιστορία του Ερωτόκριτου καθώς και με το ενδιαφέρον των κρητικών συνελεύσεων, πριν από την ένωση της Κρήτης. Βλ. τις εισαγωγές στις εκδόσεις του *Ερωτόκριτου* από τον Στέφανο Ξανθουδίδη, (Ηράκλειο Κρήτης 1915), και τον Στυλιανό Αλεξίου, (Ερμούς, Αθήνα 1980). Σχετικά με τη διερεύνηση των βενετικών αρχείων, Ιωάννης Καλλιτσονάκης, «Υπόμνημα περί εξερευνήσεως των εν Βενετία κρητικών αρχείων, υποβληθέν (1920) εις την ελληνικήν κυβέρνησιν», *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών*, τ. I' (1940), σ. 433-436, Σπυρίδωνος Θεωτόχα, *Εισαγωγή εις την έρευναν των μνημείων της ιστορίας του ελληνισμού και ιδία της*

λουθήσει την ανάπτυξη των βενετικών σπουδών από τα μέσα του περασμένου αιώνα, και κυρίως τα έργα για την βενετοκρατία στην Κρήτη των Hippolyte Noiret, Ernst Gerland και Giuseppe Gerola⁵⁰. Θα πάρει τη θέση της όμως στη συζήτηση για τη συμπλήρωση του σχήματος της ελληνικής ιστορίας:

«Η δια την Ελλάδα ευτυχής αποπεράτωσης του πολέμου», έγραφε στο υπόμνημά του προς τον Ελευθέριο Βενιζέλο ο Ιωάννης Καλλιτσουνάκης το 1920, «επιβάλλει εις την πατρίδα ημών νέας και πολυειδείς υποχρεώσεις πολλάί των οποίων αναφέρονται εις πεδία επιστημονικών ερευνών, τα οποία μέχρι τούδε ή ολίγον ή και καθόλου δεν εκκαλλιεργήθησαν (...) η εξερεύνησις της Βυζαντινής και Μεσαιωνικής ιστορίας της δεν ευρίσκεται εις το ύψος της σημερινής επιστήμης (...) ενός εκ των σπουδαιωτάτων τμημάτων του Ελληνισμού, της Κρήτης η όλη ιστορία ολίγον έχει μελετηθεί»⁵¹.

Τέλος, θα εγκλιματισθεί στην εθνική ιδεολογία:

«Εκ των υστέρων κρινομένη η κατάκτησις αυτή του Ελληνισμού, υπό των λαών της δύσεως, δύναται να θεωρηθή ως μοιραία, διότι διά του συγχρωτισμού, των δύο στοιχείων, ανατιτρώτως ανέτειλεν η αναγέννησις των τεχνών και των γραμμάτων εν τη Δύσει»⁵².

Η σοβαρότερη προσπάθεια όμως θα εντοπιστεί στην αναζήτηση της ελληνικής ψυχής και της ελληνικότητας στα έργα της κρητικής λογοτεχνίας⁵³. Η περίοδος της καταξίωσης βέβαια της περιόδου της βενετοκρατίας, θα έχει τη δική της διάρκεια και ιδιαίτερο δρόμο. Η μετατόπιση του άξονα στην πνευ-

Κρήτης εν τω κρατικώ αρχείω του βενετικού κράτους, Κέρκυρα [1926], σ. 3-11, Μ. Ι. Μανούσκα, «Σύντομος επισκόπησις των περί την βενετοκρατούμενην Κρήτην ερευνών», *Κρητικά Χρονικά*, τ. 23 τχ. 2 (1971) 245-308, του ίδιου, *Το Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας*, Ανάτυπο από *Τα Ιστορικά*, 8 (1988) 137-163 (με προσθήκη Καταλόγων και Ευρετηρίων). Ευχαριστώ εδώ την κ. Αναστασία Παπαδιά-Αάλα για τη βοήθειά της.

50. Hippolyte Noiret, *Documents inedits pour servir à l'histoire de la domination venitienne en Crète de 1380 à 1485*, Παρίσι 1892, Ernst Gerland, *Das Archiv des Herzogs von Kandia im Konigl. Staatsarchiv zu Veinig*, Στρασβούργο 1899, Giuseppe Gerola, «Relazione dell' incaricato dal R. Istituto Veneto nell' isola di Creta, letta nell' adunanza 18 maggio 1902», *Atti del Reale Istituto Veneto*, τ. 16 (1901-1902), 163-177.

51. Καλλιτσουνάκης, *Υπόμνημα*, ό.π., σ. 433.

52. Θεοτόκη, *Εισαγωγή*, ό.π., σ. 5.

53. Ο Παλαμάς, στα 1906-1907, θα χαρακτηρίσει τον *Ερωτόκριτο* «εθνική εποποιία», και τον ποιητή του, «εθνικό της Ρωμιοσύνης ποιητή»: Βενετία Αποστολίδου, *Ο Κωστής Παλαμάς ιστορικός της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα 1992, σ. 133. Ο Γιώργος Σεφέρης, το 1946, θα προχωρήσει ακόμη πιο πέρα, κατασκευάζοντας μια διαχρονική (έστω και διφορούμενη) γενεαλογία, «Μεγαλέξανδρος - Διγενής - Ερωτόκριτος»: «Ερωτόκριτος», *Δοκίμια*, τ. Α', Αθήνα 1981, σ. 268-319. Υπάρχει φυσικά και ο αντίλογος. Σύμφωνα με τον Συκουτρή, στην κρητική λογοτεχνία «λείπει καθ' ολοκληρίαν το εθνικόν αίσθημα», (*Μελέται και άρθρα*, ό.π., σ. 99).

ματική ιστορία από μόνη της δεν ήταν δυνατό να παράγει μια συνεκτική αφήγηση χωρίς την εγκόλπωση και της περιόδου της τουρκοκρατίας.

Η περίοδος της τουρκοκρατίας έθετε μια σειρά νέων προβλημάτων. Είπαμε πως το σχήμα της αρχικής σύλληψης της ελληνικής ιστορίας εκκινούσε από δύο πόλους, ο ένας εκ των οποίων ήταν η Επανάσταση. Στο τότε-παρόν, ήταν ενσωματωμένα στοιχεία ιστορίας της τουρκοκρατίας. Επρόκειτο για ζωντανά κατάλοιπα. Προσδιορίζονταν αφενός από την εμπειρία που οι πηγές ενσωμάτων και αφετέρου προσδιόριζαν το σχήμα μέσα από το οποίο η εμπειρία μπορούσε να συλληφθεί από τους μεταγενέστερους ιστορικούς. Παράδειγμα το *Υπόμνημα του Κοραή (Memoire sur l'état actuel de la civilisation dans la Grèce, 1803)*. Δείχνοντας την πρόοδο των Ελλήνων, αναγκαστικά περιγράφει τα στοιχεία της πρόσφατης ιστορίας τους και συγκροτεί τα σημαντικότερα κεφάλαιά της. Δεν διαφέρουν από εκείνα που επισημαίνει ο Παπαρρηγόπουλος: «Επί των χρόνων της δουλείας εδημιουργήθησαν αι πολεμικαί, αι αστικαί και αι διανοητικαί δυνάμεις δι' ών διεξήχθη οπωσδήποτε η επανάστασις». (τ. Ε', σ. 526) Η ιστορία επομένως του ελληνισμού της τουρκοκρατίας αποτελεί μέρος του λόγου που παράγεται και σχετίζεται, αμέσως ή εμμέσως, με την Επανάσταση — στην χρονική και θεματική ευρυχωρία της. Ο λόγος αυτός συγκροτείται από πολλές κατηγορίες κειμένων, γραμμένων είτε για να υποστηρίξουν την εθνική υπόθεση, είτε για να εξηγήσουν το γεγονός της, ως απομνημονεύματα, ως παρατηρήσεις επί του νέου κράτους, από Έλληνες ή ξένους. Οι πλευρές αυτές της ιστορίας έχουν τη θέση τους στην κουλτούρα και στην ιδεολογία που ανασυγκροτεί σε εθνικές βάσεις την ελληνική κοινωνία έκτοτε. Το δημοτικό τραγούδι, η ηρωική ποίηση και η λογοτεχνία, ο πανηγυρικός και διδακτικός λόγος, η τοπική ιστορία, ενσωματώνουν την ιστορική εμπειρία της τουρκοκρατίας. Σημαντικό ρόλο εδώ έχει η ιστοριοδιφία. Οι ιστορικές εργασίες για την περίοδο αυτή, που προέρχονται από το σώμα των ιστορικών που αργά-αργά συγκροτείται, είχαν κυρίως το χαρακτήρα μικρών διακριβωτικών μελετών, δημοσιεύσεων χειρογράφων και εγγράφων, καταλόγων κλπ.

Εδώ θα πρέπει να επισημανθεί πως κάθε ιστορική περίοδος εγκολπώνεται με διαφορετικό επιστημονικό discours, διεθνές και ελληνικό, και απαιτεί άλλου τύπου εργασίες προ-κατανόησης. Αν ο κανόνας της ελληνικής ιστορίας συμπληρώνεται από τον Παπαρρηγόπουλο, η επιστημολογική τομή στη νεοελληνική ιστοριογραφία προέρχεται από το αυστηρό μεθοδολογικά, ερευνητικό, μεταφραστικό και εκπαιδευτικό έργο του Σπυρίδωνος Λάμπρου. Η τομή αυτή δεν αφορά μόνο τη διάδοση μιας γλώσσας ιστορικού θετικισμού. Αν το έθνος είχε πειστεί ότι όλες οι προηγούμενες περίοδοι του ανήκουν, τα νέα εθνικά και τα ευρύτερα πολιτισμικά ζητούμενα του 20ού αιώνα απαιτούσαν θετικότερες, ακριβέστερες και πλουσιότερες γνώσεις και συνθετότερες επεξεργασίες. Ο χαρακτήρας και η γλώσσα της εγκόλπωσης αλλάζει.

Αλλά ποιά ήταν, από ιστοριογραφική άποψη η γενική εικόνα; Εδώ συνοψίζω όσα, από αυτή τη νέα επιστημολογικά οπτική, έχει υποστηρίξει ο Μιχαήλ Σακελλαρίου: Η τουρκοκρατία θεωρείτο ως μια παθητική περίοδος του ελληνισμού. Η ελληνική ιστορία συγγεγόταν και τελικά χανόταν στην ιστορία της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Οι πρώτες μελέτες για την περίοδο αυτή είτε την αντιμετώπισαν μέσα στα πλαίσια της ιστορίας της μετακλασικής Ελλάδας (από το 146 π.Χ. ως το 1821!), είτε, τελεολογικά, ως προεργασία της επανάστασης του 1821 όπως ο Παπαρηγόπουλος⁵⁴. Ο Σάθας (*Τουρκοκρατούμενη Ελλάς*, 1869) αντέκρουσε το επιχείρημα της παθητικότητας τονίζοντας τις εξεγέρσεις και τα κινήματα. Η ιστορία του όμως δεν έχει νήμα, πλοκή και διαλύεται σε πλήθος λεπτομερειών, καθώς και στη μονομέρεια της αντιμετώπισης. Αλλά ούτε ο Λάμπρος δεν προχώρησε την *Ιστορία της Ελλάδος* (Αθήνα 1886-1908) πέρα από το 1453. Ο εισηγητής του ιστορικού θετικισμού έχει συνείδηση ότι χωρίς προηγούμενες, ή με ανεπαρκείς επί μέρους επεξεργασίες δεν μπορεί να προχωρήσει σε μια ευρύτερη σύνθεση⁵⁵.

Παρά την ερμηνευτική αποκατάστασή της, η ιστορία της νεώτερης εποχής αργεί να αποκτήσει την αυτονομία της. Αν και το 1882 ιδρύεται η Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία, με σκοπό να συλλέξει υλικό και να καλλιεργήσει τη νέα ελληνική ιστορία, 40 χρόνια αργότερα, το 1922, η Φιλοσοφική Σχολή διατάζει να αυτονομήσει την έδρα της Νεώτερης Ιστορίας. Προτείνει: Αρχαία Ιστορία, Βυζαντινή Ιστορία, Ιστορία Μέσων και Νεωτέρων χρόνων, και Ιστορία Ελληνικού Έθνους. Άλλωστε, η νεοελληνική ιστορία καλλιεργείται κυρίως ως προέκταση των ενδιαφερόντων των βυζαντινολόγων.

Το σημαντικότερο διανοητικό κίνημα των αρχών του αιώνα, ο δημοτικισμός, φαινόταν να υπονοεί μια διαφορετική αίσθηση του εθνικού παρελθόντος. Τί ήταν όμως η ρωμιοσύνη και ποιά ήταν η σχέση της με τον «ελληνισμό»; Ήταν ταυτόσημη του νέου ελληνισμού, περιλάμβανε το νέο και το μεσαιωνικό ελληνισμό; Οι δημοτικιστές, αν και προκλήθηκαν από τους αντιπάλους τους,

54. Μιχαήλ Σακελλαρίου, «Νεοελληνικές ιστορικές σπουδές» *Νέα Εστία*, τ. 33 (1943), σε συνέχειες.

55. Ο Λάμπρος στον επίλογο της *Ιστορίας της Ελλάδος*, (Αθήνα 1886-1908, τ. ΣΤ', σ. 1010), υπόσχεται τη συνέχιση της συγγραφής: «ο υπότιτος άλλωστε του έργου ήταν Από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της βασιλείας του Όθωως. Ωστόσο, στο ανέκδοτο χφ. *Αι ιστορικά μελέται εν Ελλάδι...*, (κεφ. Ζ', σ. 11 verso), δηλώνει ότι τη συγγραφή της συνέχειας την ανέβαλε ώστε να συλλέξει υλικό. Η αμηχανία του Λάμπρου, αναφορικά με την περίοδο της Τουρκοκρατίας, είναι φανερό στη χειρόγραφη μελέτη. Το σχετικό κεφάλαιο (ΙΒ') είναι από τα φτωχότερα. Η οπτική του όμως για την περίοδο της Τουρκοκρατίας δεν φαίνεται να διαφέρει από τους προηγούμενους και τους συγχρόνους του. Στον επίλογο της *Ιστορίας* έγραφε πως κατά την περίοδο αυτή το γένος «ηδυνήθη να συγγραπτή τα πάτρια αγαθά», και ότι η ιστορία των χρόνων εκείνων «δύναται να χρησιμεύσει ως προπαιδεία προς την τελείαν αποκατάστασιν» (τ. ΣΤ', σ. 1010).

δεν αποσαφήνισαν περισσότερο τη σχέση τους με το τρίσημο σχήμα της ιστορίας. Εξάλλου η σύλληψή τους για το εθνικό παρελθόν δεν ήταν συνολική, αλλά για λόγους πολεμικής, μονομερής. Σκόπευε στην μεταμόρφωση του ρεπερτορίου της εθνικής ταυτότητας μέσω της λογοτεχνίας και της γλωσσικής μεταρρύθμισης και όχι μέσω της ιστορικής γραφής. Για το λόγο αυτό άλλωστε ο δημοτικισμός δεν την ανανεώνει και ούτε κινητοποιεί σημαντικούς ιστορικούς. Ο Γιάννης Βλαχογιάννης είναι μια αξιομνημόνευτη εξαίρεση που τονίζει αυτή τη διαπίστωση. Του Αργύρη Εφταλιώτη *Η ιστορία της Ρωμοσύνης* (1901) δεν συνεχίζεται πέρα από το Βυζάντιο, ώστε να περιλάβει την τουρκοκρατία, και παρά τις αντιδράσεις που προκάλεσε, δεν αλλάζει το σχήμα αλλά αποτελεί μεταφραφή του. Ακόμη, οι δημοτικιστές αντιμετώπισαν την κατηγορία ότι διασπών την ενότητα της εθνικής ιστορίας. Της έστρεψαν λοιπόν τα νότια. Στις συζητήσεις τους προτιμούσαν την κοινωνιολογία από την ιστορία. Η αδυναμία αυτή στέρησε τον ηγεμονικό χαρακτήρα από το δημοτικισμό. Μπόλιασε ωστόσο το διανοητικό κλίμα της εποχής, με ευαισθησίες για το άμεσο παρελθόν του έθνους και κυρίως για τις πολιτισμικές πλευρές της ιστορίας — ό,τι εννοούσε ως «παράδοση»⁵⁶.

Θα μπορούσε να υποστηριχτεί πως ένας πρόσθετος λόγος αργοπορίας ήταν ο εξής: Κρίνοντας κατ' αναλογία με την ενσωμάτωση της Γαλλικής Επανάστασης στη γαλλική ιστοριογραφία, η οποία συνέχισε την ιδεολογική διαμάχη γύρω από τη νομιμότητα της επανάστασης και τις κληρονομίες της, η αντίστοιχη αργοπορία στην Ελλάδα, οφείλεται και στην απουσία διαμάχης γύρω από την Ελληνική Επανάσταση, και επομένως την ερμηνεία της και τις κληρονομίες της. Αυτή ενδεχομένως θα κινητοποιούσε και θα συστράτευε την ιστορική γραφή. Θα της προσέδιδε θεσμική μορφή. Στο βαθμό που η θέση της Επανάστασης στην εθνική ιδεολογία ήταν αδιαφιλονίκητη, παρόμοια ανάγκη δεν παρουσιάστηκε. Παρουσιάζεται όταν νέες ιδεολογίες θα προβάλλουν ως αξίωση την επανερμηνεία του ιστορικού σχήματος. Η πρόκληση του Γεώργιου Σκληρού (*Το κοινωνικό μας ζήτημα*, 1908), και κυρίως του Γιάννη Κορδάτου (*Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επαναστάσεως του 1821*, 1924), δεν θα ανατρέψει βέβαια την εδραιωμένη σύλληψη της ελληνικής ιστορίας. Θα θέσει όμως σε κρίση την ισχύουσα αντίληψη για την νεοελληνική ιστορία της τουρκοκρατίας και της Επανάστασης. Και όταν συμβαίνει ένα ρήγμα και οι δύο πλευρές αλλάζουν.

Η σημαντικότερη απάντηση στην πρόκληση αυτή, από την άποψη της εξέλιξης της ιστοριογραφίας και όχι της πολιτικής αντιπαράθεσης, δεν θα προέλθει βέβαια ούτε από τον Απόστολο Διασκαλάκη, ούτε από τις ρητορικές κα-

56. Δημήτρης Γληνός, *Άπαντα*, (έκδοση-σχολιασμός Φίλιππου Ηλιού), τ. Α', Αθήνα 1983, σ. 549-550 και 558 και Dimitris Tziouvas, *The Nationalism of the Demoticists and its Impact on their Literary Theory (1888-1930)*, Άμστερνταμ, Hakkert, 1986, σ. 77-85.

ταδίες του έργου του Κορδάτου⁵⁷. Θα προέλθει από την διδακτορική διατριβή του Μιχαήλ Σακελλαρίου *Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν τουρκοκρατίαν (1715-1821)* (1939). Η μελέτη διαθέτει ένα βαρύ θεωρητικό οπλισμό, και ασυνήθιστες για την εποχή επιστημονικές αξιώσεις. Αποτελεί μια κοινωνική και θεσμική ιστορία με στόχο να συμβάλλει στο ερώτημα που κατά τη γνώμη του σ. ετέθη: «περί των αιτιών της επαναστατικότητας του ελληνικού έθνους» (σ. 35). Ο Σακελλαρίου, όπως δείχνει και η μελέτη του «Νεοελληνικές ιστορικές σπουδές, ιστορικό και κριτικό σχέδιασμα» (1943), ξεκινά την έρευνα της νεοελληνικής ιστορίας, όχι ως προέκταση της βυζαντινής ιστορίας, αλλά με συνείδηση εξερεύνησης και οργάνωσης της έρευνας ενός νέου επιστημονικού πεδίου. Η δεύτερη σημαντική μελέτη, μικρότερης έκτασης και χωρίς τα επιστημολογικά αιτούμενα της πρώτης, η οποία εκδίδεται ταυτόχρονα, είναι η διατριβή του Αποστόλου Βακαλόπουλου *Πρόσφυγες και προσφυγικόν ζήτημα κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν του 1821*, (1939)⁵⁸. Την ίδια εποχή και ο Νίκος Σβορώνος έχει ετοιμάσει την διατριβή του *Περί των εν Ελλάδι νομισμάτων κατά την Τουρκοκρατία* (δεν υποστηρίχθηκε εξαιτίας του πολέμου). Η πανεπιστημιακή δεξίωση (διαφορετική στο νεότευκτο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης από ό,τι στο Αθήνησι) και οι αντιδράσεις και στις τρεις μελέτες είναι αξιοπρόσεκτες. Ενώ δηλαδή η θετικιστική ιστορία έχει πλέον εδραιωθεί στις βυζαντινές σπουδές, στην περίπτωση της τουρκοκρατίας, το προηγούμενο ερμηνευτικό πλαίσιο αντιστέκεται στις προθέσεις αποϊδεολογικοποίησής του.

Οι μελέτες αυτές αποτελούν βέβαια το σκληρό πυρήνα της ιστοριογραφίας για την τουρκοκρατία στα τέλη της δεκαετίας του 1930. Η εγκόλπωση της περιόδου όμως θα έρθει από πολλούς δρόμους. Κατά τη δεκαετία αυτή επιχειρείται μια νέα ανάγνωση του παρελθόντος.

Α' Τα νέα κοινωνικά υποκείμενα που εισήλθαν στην ελληνική πολιτική σκηνή κατά το μεσοπόλεμο και η αριστερή ιδεολογία έχουν ανάγκη από μια εναλλακτική ανάγνωση της εθνικής ιστορίας. Η ανάγκη αυτή ενισχύεται, και παίρνει τα χαρακτηριστικά ιστορικής έρευνας, εξαιτίας των αδιεξόδων που οδηγεί ο πολιτικός υπερπροσδιορισμός της ιστορικής αντίληψης στους κόλπους της Αριστεράς⁵⁹. Στην ανάγκη αυτή θα ανταποκριθεί ένας από τους σημαντικότερους μαρξιστές του μεσοπολέμου, ο Σεραφείμ Μάζιμος. Στρέφεται προς την ιστορία, μαθητεύοντας κοντά στον Ernest Labrousse και εκδίδοντας, από το

57. Απόστολος Δασκαλάκης, *Τα αίτια και οι παράγοντες της ελληνικής επαναστάσεως του 1821*, Παρίσι 1927. Επίσης αντιρρητικό το έργο του Παναγιώτη Πιπινέλη, *Πολιτική ιστορία της ελληνικής επαναστάσεως*, Παρίσι 1927.

58. Μας ενδιαφέρει εδώ ο συσχετισμός που κάνει ο σ. ανάμεσα στην προσφυγική εμπειρία του 1922 και στην επιλογή του θέματός του στον πρόλογό του.

59. Φίλιππος Ηλιού, «Οι ιδεολογικές χρήσεις της ιστορίας, Σχόλιο στη συζήτηση Κορδάτου και Ζεύγρου» *Αντί* τχ. 46 (29 Μαΐου 1976), σ. 31-34.

1940, δύο μελέτες οικονομικής ιστορίας της τουρκοκρατίας βραχισμένες σε γαλλικές αρχειακές πηγές⁶⁰. Με τον τρόπο του θα ανταποκριθεί ο Σβορώνος, μαθητεύοντας επίσης κοντά στον Labrousse, και η συζήτηση θα συνεχιστεί, και μάλιστα θα ενταθεί, εντός του κομμουνιστικού κινήματος με παρεμβάσεις του ίδιου του Ζαχαριάδη (1939) και απόπειρες συνολικών τοποθετήσεων του Δημήτρη Χατζή και του Σβορώνου κατά την επόμενη δεκαπενταετία⁶¹. Η στροφή όμως προς την ιστορία, και προπαντός τη νέα ελληνική, ως αντιμετώπιση ιδεολογικών ανεπαρκειών, δεν περιορίζεται στην εντός του αριστερού ρεύματος σκέψη.

Β' Διαπιστώνουμε μια ευρύτερη στροφή στην ιστορία και στην ιστοριότητα η οποία έχει τις αφετηρίες της αφενός στη διάλυση της συνοχής του δημοτικιστικού στρατοπέδου, του οποίου η πολεμική στάση συνεπαγόταν σχηματικές και διχοτομικές προσεγγίσεις, και αφετέρου στα αδιέξοδα ενός ιδεολογικού αγώνα ο οποίος διεξάχεται και από τις δύο πλευρές (ματριοαλιστές και ιδεαλιστές) με όπλα θεωρίες κανονιστικού τύπου. Μέσα στα πλαίσια αυτής της νέας ανάγνωσης του παρελθόντος ηγετικό ρόλο παίξει η γενιά του '30, η οποία ως τα μέσα της δεκαετίας του 1930 είχε αναλωθεί σε παρόμοιες διαμάχες⁶². Επιδιώκοντας τη συγκρότηση μιας ιδεολογικής-πολιτισμικής ηγεμονίας θα αντικαταστήσει τη νομολογική μέθοδο με τον ιδιογραφικό χαρακτήρα της ιστορίας. Θα στραφεί επομένως στην ιστορία (Δημαράς), στο ιστορικό ή με ιστορικό βάθος μυθιστόρημα και θέατρο (Θεοτοκάς, Βενέζης, Πρεβελάκης, Τερζάκης) και στην ιστορικοποίηση της αισθητικής (Σεφέρης)⁶³. Η εθνική ιστορία ως γεφύρωση του κοινωνικού ρήγματος. Αλλά ποιά ιστορία;

Γ' Η τομή που σημαδεύει η μικρασιατική καταστροφή και η συνεπόμενη ιδεολογική κρίση, η κατοχή, η αντίσταση και ο εμφύλιος, θέτουν ζητήματα αναπροσδιορισμών της εθνικής ταυτότητας. Στους πληθυσμούς που ενσωματώθη-

60. Σ. Βόρειος (= Μάζιμος), *Το ελληνικό εμπορικό ναυτικό κατά τον XVIII αιώνα*, Αθήνα 1940 και *Η αγωγή του ελληνικού καπιταλισμού - Τουρκοκρατία 1685-1739*, Αθήνα 1946. Χρειάζεται εδώ να μνημονεύσουμε και του Δημόσθενη Δανυλιδή *Νεοελληνική κοινωνία και οικονομία*, Αθήνα 1934.

61. Νίκος Ζαχαριάδης, *Θέσεις για την ιστορία του ΚΚΕ*, (1939), Αθήνα 1945. Ν. Σβορώνος, «Σκέψεις για μια εισαγωγή στη Νεοελληνική Ιστορία» (*Επιθεώρηση Τέχνης*, 1955), *Ανάλεκτα*, ό.π., σ. 65-74 και Δημήτρης Χατζής, «Γύρω από τα προβλήματα της "συνέχειας"», (*Νέος Κόσμος*, 1954), ανάδημος. *Ο Πολίτης*, τχ. 69-70, (1985), σ. 78-90.

62. Αντώνης Διάκος, «Ζητούμενα ιδεολογίας της Γενιάς του '30» *Θεωρία και Κοινωνία*, 3 (1990), σ. 7-22.

63. Κ. Α. Δημάδης, *Αικτατορία - πόλεμος και πεζογραφία 1936-1944*, Αθήνα 1991. Αναφορικά με το κριτικό έργο του Σεφέρη, χρειάζεται ειδική αναφορά επίσης στην πολυσήμαντη ανάδειξη του Μακρυγιάννη, καθώς και στην κατασκευή της έννοιας της «ελληνικότητας», Δημήτρης Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα 1989.

καν μετά το 1912 και στα προσφυγικά στρώματα οι συμβολισμοί του ελλαδικού νεοκλασικισμού δεν λειτουργούν. Αντίθετα οι αιώνες της τουρκοκρατίας, παρά τις μεταβολές στην οθωμανική κοινωνία μετά το Τανζιμάτ και τις μεταρρυθμίσεις, συνέχονταν με το βιωμένο παρελθόν τους. Η αποκάθαρση του παρελθόντος τους δεν μπορούσε να προέλθει από την άρνησή του. Η ενσωμάτωσή τους επομένως στο ελληνικό κράτος απαιτούσε τροποποιήσεις και διεύρυνση του εθνικού συμβολικού στερεώματος. Η στροφή στη λαϊκή τέχνη (Αγυελική Χατζημιγάλη) και οι αισθητικές αναζητήσεις του μεσοπολέμου (π.χ. Δημήτρης Πικιώνης, Φώτης Κόντογλου) δημιουργούν τους ευρύτερους πολιτισμικούς όρους μέσα στους οποίους διαμορφώνονται νέα αιτούμενα στην ανάγνωση της ιστορίας της τουρκοκρατίας. Ιδιαίτερα η περίοδος της κατοχής αναβιώνει τις αναφορές στην Επανάσταση του 1821. Μια μαρτυρία εδώ μας είναι χρήσιμη: Ο Λεάνδρος Βρανούσης, με σημαντικό ιστορικό έργο πλέον στη δεκαετία του 1980, θυμάται για τη συμμετοχή του στο Εθνικό Συμβούλιο της ΠΕΕΑ: «Εγώ, με λίγη κλίση στην ιστορία, αισθανόμουν περισσότερο συγκινημένος, γιατί δεν αμφέβαλα πως κάποτε έτσι ήταν και οι πρόγονοί μας της Φιλικής Εταιρείας. Τί έγραφε άλλωστε απέξω; *Επίδανρος 1821 - Κορυσχάδες 1944*»⁶⁴.

Η ανάδειξη της τουρκοκρατίας έρχεται επομένως στην ώρα της. Αλλά η «ώρα» δεν αρκεί. Χρειάζεται και το σχήμα. Η αφήγηση η οποία θα αποσπάσει τις χρονικές στιγμές από μια αδιαφοροποίητη αλληλουχία για να τις οργανώσει σε μια δομημένη ολότητα. Που θα τοποθετήσει αυτή την ολότητα στο σχήμα της εθνικής ιστορίας.

Εδώ ακριβώς βρίσκεται η σημασία της ανάδειξης του ελληνικού Διαφωτισμού από τον Δημαρά. Το γεγονός ότι η επεξεργασία του όρου προέρχεται από την ενασχόλησή του με την ιστορία της λογοτεχνίας δεν πρέπει να μας ξενίζει. Η συγκρότηση του σχήματος της ιστορίας της λογοτεχνίας περιορίζεται από τη γλώσσα της λογοτεχνίας. Η ιστορία της λογοτεχνίας δηλαδή βρίσκεται κοντύτερα στη γλωσσική εμπειρία και επομένως το σχήμα της δεν μπορεί να την υπερβεί. Από αυτή την άποψη η ιστορία της λογοτεχνίας επικεντρώθηκε στην χρονική περίοδο του νέου ελληνισμού, του οποίου άλλωστε η οριοθέτηση είχε γίνει με γλωσσικά κριτήρια. Δεν δοκιμάζεται επομένως εδώ ένα αντίστοιχο με το παπαρρηγοπούλειο σχήμα ιστορίας της ελληνικής λογοτεχνίας το οποίο να περιλαμβάνει μαζί την αρχαία, τη μεσαιωνική και τη νεώτερη ελληνική λογοτεχνία. Αντίστροφα: η περίοδος του νέου ελληνισμού, κατά χρονική προτεραιότητα, μελετήθηκε κυρίως από ιστορικούς της γραπτής παραγωγής, και ο Δημαράς ήταν προετοιμασμένος από την άποψη της μεθόδου του.

64. Η μαρτυρία παρατίθεται από την Οντέτ Βαρών, *Αντιστασιακές οργανώσεις νέων (1941-1944)*, στην ανέκδοτη διδακτ. διατριβή της.

Είχε ανοίξει την ιστορία του, πέρα από τη λογοτεχνία, στην ιστορία της διανοητικής παραγωγής. Για το λόγο αυτό άλλωστε δεν ξεχωρίζει η ιδιότητα του φιλολόγου και του ιστορικού, και ακόμη η απουσία διαφοροποίησης θεσμοποιείται στην επιστημονική φροντίδα που ονομάζεται «έρευνα του νέου ελληνισμού».

Ο όρος Διαφωτισμός χρησιμοποιείται το 1945. Το τί γνωρίζουμε πριν και τί μετά τον Δημαρά για την περίοδο αυτή δεν είναι μόνο θέμα ποσοτικών γνώσεων. Αφορά την αλλαγή της οπτικής. Δεν μας απασχολεί εδώ πώς έχουν τα πράγματα, αλλά πώς έχουν διατυπωθεί. Μέσα από το σχήμα του Ελληνικού Διαφωτισμού θα δούμε όλα τα γεγονότα διαφορετικά από πριν. Αλλάζει η οργάνωση του χρόνου, ο λόγος, οι ερευνητικές προτεραιότητες, κλπ. Πρόκειται για μια αλλαγή παραδείγματος σ' ό,τι αφορά την περίοδο. Μέσω του σχήματος αυτού αναδεικνύεται ο ενεργητικός ρόλος του ελληνισμού κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας και η ιστορική αφήγηση αποκτά χρονικότητα, συνοχή και κατεύθυνση. Με τον τρόπο αυτό, μια απύσχα περίοδος αποκτά διαπιστευτήρια για να ενσωματωθεί στον εθνικό χρόνο. Το παπαρηγόπουλειο σχήμα της ελληνικής ιστορίας, κλειστό στην αρχή του και ανοιχτό στο μέλλον του⁶⁵, θα συμπληρωθεί από το Δημαρά με την τακτοποίηση και της τελευταίας εκκρεμότητας.

Της τελευταίας; Αλλά μέσα από το σχήμα του Ελληνικού Διαφωτισμού αναδεικνύεται η τομή που επιβάλλει η «μεταβολή των συνειδήσεων». Δεν πρόκειται για μια οποιαδήποτε τομή, αλλά για εκείνη που παράγει την αντίληψη του εθνικού συνεχούς και της εθνικής συνοχής, της νεωτερικής αντίληψης του παρελθόντος και της εθνικής ιστορίας. Ο Δημαράς φέρνει στο φως τις συζητήσεις για την εθνική ταυτότητα, τις εναλλακτικές προτάσεις, τις μεταβολές στη χρήση των λέξεων και των ονομάτων, τις καινούργιες έννοιες που προήλθαν από τη δυτική Ευρώπη και οι οποίες οργανώνουν τις αντιλήψεις για τα ζητήματα αυτά: πώς δηλαδή οι κοινωνίες και οι πολιτισμικές κοινότητες ανασυγκροτούνται σε έθνη. Επισημαίνει τις αιτίες: το ρόλο των διανοουμένων, την πύκνωση των επικοινωνιακών δικτύων, την κοινωνική κινητικότητα. Προχωρά δηλαδή στην ανάδειξη ενός πληροφοριακού πλαισίου το οποίο μας φέρνει στις θεωρίες της συγκρότησης του έθνους μέσα από την εθνική ιδεολογία. Ακόμα περισσότερο. Μέσα από τις μελέτες για τον Παπαρηγόπουλο και τους περίξ αυτόν, αναδεικνύει τις διαδικασίες, τους αρμούς της κατασκευής του έθνους και της αυτοσυνειδησίας του, δηλαδή του σχήματος της ιστορίας μέσα στο οποίο και ο ίδιος εντάσσει το δικό του έργο. Και αντίστροφα: Οι ανάγκες να ενταχθεί το σχήμα του Διαφωτισμού στον εθνικό χρόνο, στο σχήμα της ελληνικής ιστο-

65. Έλλη Σκοπετέα, «Ο "Κωνσταντίνος Παπαρηγόπουλος" του Κ. Θ. Δημαρά και μερικές σκέψεις περί εθνικής ιστοριογραφίας», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 35-37 (1988) σ. 286-294.

ρίας, τον οδηγεί να μελετήσει τους αρμούς της κατασκευής του. Στη μονογραφία για τον Παπαρρηγόπουλο. Αλλά έτσι δεν οδηγείται στην αποδόμηση του ευρύτερου σχήματος του εθνικού χρόνου;

Εδώ, νομίζω, βρίσκεται και το παράδοξο της θέσης του Δημαρά. Εγκολπώνοντας μια περίοδο στον ιστορικό χρόνο, ταυτόχρονα δείχνει τις διαδικασίες της παραγωγής του. Βρίσκεται δηλαδή ανάμεσα στα δύο παραδείγματα των θεωριών περί έθνους. Μέσα και έξω από τον καθρέφτη. Η αναζήτηση των αιτιών αυτού του παράδοξου μπορεί να προσανατολίσει τα ερωτήματά μας στην αποτίμηση της μεθόδου του Δημαρά, στη θέση του στο πεδίο ιστορικής συζήτησης της εποχής του, και στην περίοδο σχηματισμού του ιστοριογραφικού του εξοπλισμού.

Η μεθοδολογική αρχή της μεταβολής των αναλογιών, που διαπερνά το έργο του, αναδεικνύει περισσότερο τις συνέχειες παρά τις τομές. «Όλα υπάρχουν παντού και πάντοτε εκείνο που ξεχωρίζει τις περιόδους, τις εποχές, δεν είναι η παρουσία του ενός ή του άλλου στοιχείου, αλλά η μεταβολή των αναλογιών σε βαθμό τέτοιο ώστε από τα ίδια υλικά να προκύπτει ένα σύμπλεγμα με τόσο διαφορετικές ιδιότητες από εκείνες του προηγούμενου συμπλέγματος, που μας υποχρεώνει να το θεωρήσουμε καινούργιο»⁶⁶.

Η βιογραφία είναι απαραίτητη για τη μελέτη του ιστοριογραφικού έργου. Όχι μόνο από την πλευρά της διανοητικής βιογραφίας, αλλά και μέσω της ανάλυσης του ιστορικού λόγου. Με ποιούς διαλέγεται ο Δημαράς; σε τί απαντά το έργο του; ποιά μέτωπα ανοίγει; ποιά αξιακά σύστημα προτείνει; Υπάρχει πάντα μια διαλεκτική ανάμεσα σε όσα συμπυκνώνει το έργο του ιστορικού, ως πολιτισμική αποκρυστάλλωση της εποχής του και υποκειμενική εμπειρία, και στην αυτοσυνείδηση του ρόλου του ως διανοούμενου. Αναφορές υπάρχουν διάσπαρτες στα κείμενα του Δημαρά. Αντιτίθεται στον «πνιγηρό νεοελληνικό διδακτισμό», στην «παραδεδομένη μορφή διδασκαλίας της ιστορίας», στην «εθνική ρητορεία», στον «ανιστόρητο δημοτικισμό»⁶⁷. Ο τρόπος δηλαδή εκφοράς του κυρίαρχου ιστορικού λόγου, θα επιβάλλει και τον τρόπο της απάντησης. Ποιά θα είναι αυτή;

Να «αφήσουμε τους συγγραφείς (της Γεωγραφίας) να μιλήσουν», να «αφουγκραστούμε τους διανοούμενους των τουρκοπατημένων καιρών». Ας συγκρίνουμε την απάντηση αυτή με την αντίστοιχη μεθοδολογική αρχή που υιοθετεί ο Σβορώνος. Η σύγκριση έχει τη σημασία της. Όχι μόνο γιατί Σβορώνος και Δημαράς αναγνωρίζονται ως οι πατέρες της ιστοριογραφίας του νέου ελληνισμού και της νέας ιστορίας στην Ελλάδα. Από το έργο του Σβορώνου —και των μαθητών του— θα προκύψει αφενός η αυτονομία της νεώτερης ελ-

66. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορικά φροντίσματα*, τ. Α', Αθήνα 1992, σ. 199.

67. Ενδεικτικά, στο ίδιο, σ. 8, 10, 227.

ληνικής κοινωνίας, και αφετέρου η διαμόρφωσή της μέσα από τις οικονομικές αλλαγές που συμβαίνουν στο χώρο της ανατολικής Μεσογείου και των Βαλκανίων, από τον 18ο αιώνα και εξής. Σύμφωνα με το Σβορώνο λοιπόν, εμείς ρωτάμε τις πηγές μας. Διατυπώνουμε τα ερωτήματά μας εξειδικεύοντας συγχρονικά θεωρητικά ερωτήματα⁶⁸. Στο ζήτημα αυτό ο Δημαράς απαντά: «[Η] πρωτοτυπία των λογίων και των εποχών δεν φαίνεται στον τρόπο με τον οποίο λύουν τα προβλήματα, όσο στον τρόπο με τον οποίο τα θέτουν»⁶⁹. Ο Δημαράς αντιμετωπίζει το πρόβλημα της ιστορικής ετερότητας. Αν η ιστορία είναι η σχέση του ιστορικού με το παρελθόν, τότε σε ποίον ανήκει η πρωτοβουλία; στο ντοκουμέντο, ή στην ερώτηση του ιστορικού; Αλλά η γλώσσα των ντοκουμέντων αποτελεί η ίδια μια μαρτυρία ετερότητας. Η μετάφραση της, με σημερινούς όρους, περικλείει τον κίνδυνο να απωλέσουμε αυτή την ετερότητα, την ιδιαιτερότητα του παρελθόντος. Η αντιπαράθεση Δημαρά - Σβορώνου, στα ζητήματα αυτά, εγγράφεται στο ευρύτερο πρόβλημα της σχέσης ανάμεσα στην ερμηνευτική κατανόηση και στην αιτιακή εξήγηση των ιστορικών φαινομένων. Οι διαφορετικές προτιμήσεις εξηγούνται βέβαια από τις διαφορετικές καταβολές του ενδιαφέροντος για την ιστορία: στο μαρξιστικό ρεύμα ο Σβορώνος, στον φιλοσοφικό σκεπτικισμό της γενιάς του '30 ο Δημαράς. Ως εκ τούτου ο Δημαράς αποφεύγει όρους που παραπέμπουν σε θεωρητικές προσεγγίσεις. Χρησιμοποιεί μια λεκτική επένδυση που δεν απέχει από τις πηγές.

Ας προσθέσουμε εδώ πως η δεύτερη κατηγορία θεωριών, αυτή που ονομάσαμε της συγκρότησης ή της παραγωγής του έθνους από την εθνική ιδεολογία, αναπτύσσεται από τη δεκαετία του 1960 και εξής, σε εποχή δηλ. που ο Δημαράς ήδη έχει από καιρό σχηματίσει τον θεωρητικό και μεθοδολογικό του εξοπλισμό. Ας μην ξεχνάμε όμως εδώ την κριτική του Συκουτρή στο ιδεολογικό σχήμα της ελληνικής ιστορίας, η οποία αδικαιολογήτως υποτιμήθηκε. Η κριτική του Συκουτρή βέβαια δεν αναπτύχθηκε σε ιστοριογραφικό έργο, άλλωστε ο ίδιος ήταν κλασικός φιλόλογος. Δείχνει όμως τις δυνατότητες που το διανοητικό πεδίο της εποχής περιείχε. Δεν βρήκαν όμως αποδέκτες. Αλλά και ο Δημαράς δεν ενδιαφερόταν για μια θεωρητικοποίηση σε σχέση με μείζονα προβλήματα όπως ο σχηματισμός έθνους, αλλά για μια μετάπλαση των όρων που θα έκαναν δυνατή και θα εκσυγχρόνιζαν την εθνική ιστορία. Η μετάπλαση της εθνικής ιστορίας αποτελεί ένα μείζον θέμα το οποίο αναδεικνύει μια τομή

68. Νίκος Σβορώνος, *Ανάλεκτα νεοελληνικής ιστορίας και ιστοριογραφίας*, Αθήνα 1982, σ. 21-32 και συνέντευξη στα *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 35-37 (1988), σ. 47β. Για τη θέση του Σβορώνου στην ελληνική ιστοριογραφία: Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Το έργο του Νίκου Σβορώνου και η ελληνική ιστοριογραφία. Πενήντα χρόνια αποκλίσεων και συγκλίσεων» *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 38 (1989) 24-33.

69. *Φροντισματα*, ό.π., σ. 82.

στην εξέλιξη της νεοελληνικής ιστοριογραφίας στην οποία μπορεί να ενταχθεί το έργο του Δημαρά, του Σβορώνου, του Ζακυθηνού, του Βακαλόπουλου και βεβαίως η *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* της «Εκδοτικής Αθηνών», (15 τόμοι, 1971-1978). Η τομή αυτή φαίνεται επίσης και στην οργάνωση της επιστημονικής κοινότητας. Ο Κωνσταντίνος Άμαντος, ο Σωκράτης Κουγέας και ο Νίκος Βέης είναι οι τελευταίοι ιστορικοί με κύρος που ασχολούνται με όλο το φάσμα της ελληνικής ιστορίας. Στο εξής θα πρυτανεύσει η εξειδίκευση ή θα μειωθεί το χρονικό άνυσμα των ενδιαφερόντων.

Ανεξαρτήτως όμως της αφετηρίας και των προθέσεων του Δημαρά, η αναζήτησή μας οφείλει να αναχθεί και στην αντίσταση του αντικειμένου. Η αντίσταση ενός παραδείγματος στην αμφισβήτηση του, στη συγκεκριμένη περίπτωση της παπαρηγοπούλειας δόμησης του εθνικού χρόνου, δεν οφείλεται στην ικανότητα του σχήματος να εξηγεί τα φαινόμενα, αλλά σε λόγους που ωθούν την κοινωνία να επιβάλλει τη συναίνεση γύρω από αυτό. Η παραδεδομένη δόμηση του εθνικού χρόνου μπορεί να αμφισβητηθεί αλλά όχι να ανατραπεί. Γιατί η ανατροπή της δεν εξαρτάται από την ενδοεπιστημονική συζήτηση. Αφορά τον τρόπο που μια συλλογικότητα αντιλαμβάνεται τον εαυτό της για να προσδιορισθεί ως έθνος.

Ας συνοψίσουμε: Ο Δημαράς αποτελεί κρίκο των θεωριών της επανεγκόλπωσης, ενώ ταυτόχρονα προσφέρει το έδαφος για την αμφισβήτησή τους. Δεν τις αμφισβητεί όμως με μια νέα θεωρητική σύνθεση. Το έργο του, παραμένοντας στα όρια, αποτελεί και ένα πεδίο όπου μπορούν να παρατηρηθούν οι ασυμβατότητες αλλά και οι μεταβάσεις διαφορετικών παραδειγματικών προσεγγίσεων, οι οποίες, στην ιστορία, αφορούν κυρίως τη δόμηση του χρόνου. Εξάλλου, στην ιστοριογραφία, το βάθος των επιστημονικών επαναστάσεων περιορίζεται από την ισχυρή εξάρτηση του αντικειμένου της από το εξωεπιστημονικό περιβάλλον. Στην περίπτωση αυτή από την εμπεδωμένη αντίληψη περί εθνικού χρόνου.